مۆرفۆفۆنۆسينتاكس د زمانێ كوردی (گۆڤەرا بەهدينی)دا

ايڤان حسن حاجی* و نازەنين جلال أحمد**
* پشكا زمانێ كوردی، كوليژا زمانان، زانكۆيا دهوك، هەرێما كوردستانێ- عيراق

((مێژوويا وەرگرتنا ڤەكولينێ: 22 ايلولێ، 2021، مێژوويا رەزامەنديا بەلاڤكرنێ: 17 چريا دووێ، 2021))

پۆختە

ئەڤ ڤەكۆلينە ل ژێر ناڤونيشانێ (مۆرفۆفۆنۆسينتاكس د زمانێ كوردی گۆڤەرا بەهدينی)دايە، ئەڤ ڤەكۆلينە ديار دكەت چەوا تاكە دەنگەك كو ب فۆنيم دهێتە نياسين و د هەمان دەمدا ئەركەكێ رێزمانيێ جودا د هەرسێ ئاستێن زمانی (فۆنۆلۆجی، مۆرفۆلۆجی، سينتاكس)ی دگێريت؟ و ب ئەڤێ چەندێ ديار دەيەكا زمانی دروستدكەت ب ناڤێ (مۆرفۆفۆنۆسينتاكس)ێ دهێتە ناڤكرن. كو ب گشتی ل دويف رێبازا وەسفی شيكاری هاتيە ئەنجامدان. ئارمانجا سەرەكی يا ڤەكۆلينێ ئەوە ديار بكەت كا چەوا دەنگەك رۆڵ و ئەركێن جودا د ئاستێن جوداێن زمانيدا دگێريت.

ئەڤ ڤەكۆلينە ژبلی پێشەكی و ئەنجامان ژ دوو پشكان پێك دهێت. پشكا ئێكێ: تيوريە و ل ژێر ناڤونيشانێ (مۆرفۆفۆنۆسينتاكس و چەند ديار دەيێن پەيوەنديدار ب ئەوێڤە)يە پشكا دووێ: پراكتيكييە و هەوڵ هاتيە دان ئەوان مۆرفيمان ديار بكەين ئەوێن ئەركێ (مۆرفۆفۆنۆسينتاكسێ) دگێرن.

ليستا هێما و كورتكريان:

/ / فۆنيم	(د. ن) ديالێكتا ناڤەراست
( ) مۆرفيم	(پا. د) پاشگرێ دارشتنێ
[ ] دەنگ د ئاستێ فۆنۆلۆجيدا، مۆرفۆفۆنيم	(ن. د) ناڤێ دارشتی
م مۆرفيم	نی نيشانە
Ø مۆرفيما سفر	نف نفش
⟵ دبيتە	ج جهناڤ
ن ناڤ	هك هەڤاڵكار
(د. س) ديالێكتا سەری	(گ. ن) گرێيا ناڤی

پێشەكی

1- ناڤونيشانێ ڤەكۆلينێ:

ئەڤ ڤەكۆلينە ب ناڤونيشانێ: (مۆرفۆفۆنۆسينتاكس د زمانێ كوردی- گۆڤەرا بەهدينی)دايە كو تێدا هەوڵ هاتيە دان ئەوان مۆرفيمان ديار بكەين ئەوێن ئەركێ مۆرفۆفۆنۆسينتاكسێ دبينن.

2- گرنگيا ڤەكۆلينێ:

گرنگيا ڤەكۆلينێ د ئەڤان خالێن ل خوارێ دايە:

أ- ئەڤ ديار دەيە ديار دكەت كو پەيوەنديەكا موكم د ناڤبەرا ئاستێن زمانيدا هەيە.

ب- بابەتەكێ گرنگێ زمانيە و وەكو پێدڤی ڤەكۆلين ل سەر نەهاتينە ئەنجامدان.

3- رێبازا ڤەكۆلينێ:

ڤەكۆلين ل دويف رێبازا وەسفی شيكاری هاتيە ئەنجامدان.

4- پرسيارێن ڤەكۆلينێ:

ڤەكۆلين هەولددەت بەرسڤا ئەڤان پرسيارێن ل خوارێ بدەت:

أ- ديار دەيا مۆرفۆفۆنۆسينتاكسێ د زمانێ كوردی (گۆڤەرا بەهدينی)دا هەيە؟ و چەوا پەيدا دبيت؟

ب- كەنگی كەرستەيەكێ زمانی دشێيت ب ناڤێ ديار دەيا مۆرفۆفۆنۆسينتاكسێ بهێتە ناڤكرن؟

پ- ئايا هندەك جاران ديار دەيا مۆرفۆفۆنۆسينتاكسێ دشێيت رۆڵێ ئابوريكرن و كێم وزە دەربرينێ ببينيت؟

ت- ئەو مۆرفیمێن د ناڤ دیاردەیا مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێدا ڕۆڵێ خۆ دگێڕن کیژ جۆرە مۆرفیمن؟ و بۆچی؟

ج- ئەو مۆرفیمێن زمانی چنە کو د ئەڤێ گۆڤەرێدا رۆلێ مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێ دبینن؟

5- سنووریٚ ڤەکۆلینێ:

ئەڤ ڤەکۆلینە د چارچوڤێ زمانێ کوردی (گۆڤەرا بەهدینی)دایە، و ژبۆ وەرگرتنا نموونان پشت ب ژێدەر و ئاخفتنا خەلکێ ئەڤێ گۆڤەرێ هاتیە بەستن، ئەوێن ئەرکێ مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێ دگێڕن.

6- پشکێن ڤەکۆلینێ:

ئەڤ ڤەکۆلینە ژبلی پێشەکی و ئەنجامان ژ دوو پشکان پێکدهێت. پشکا ئێکێ تیورییە: ب ناڤونیشانێ (مۆرفۆفۆنۆسینتاکس و چەند دیاردەیێن پەیوەندیدار ب ئەوێڤە) کو تێدا ئەڤان سەرە بابەتان ب خۆڤە دگریت: (چەمك و پێناسێن مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێ، تایبەتمەندیێن مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێ، ئاستێن زمانی و پەیوەندیا ئەوان ب دیاردەیا مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێڤە، پەیوەندیا هەرەمی وەکو ڕێکەك بۆ نیشاندانا پەیوەندیا مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێ، کەرستێن مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێ، گرنگیا بکارهینانا مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێ و ئەو بوارێن تێدا دهێنە بکارهینان، مۆرفۆفۆنۆسینتاکس و ئێکۆنۆمی د زمانیدا، پەیوەندیا مۆرفۆفۆنیمێ ل گەل مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێ، پەیوەندیا مۆرفۆسینتاکسێ ل گەل مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێ، جوداهیا مۆرفۆفۆنیمێ ل گەل مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێ، جوداهیا مۆرفۆسینتاکسێ ل گەل مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێ، ئایا مۆرفۆفۆنۆسینتاکس پتر نێزیکی مۆرفۆفۆنیمێ یان مۆرفۆسینتاکسێیە؟ و پشکا دووێ پراکتیکیە یا هاتیە تەرخانکرن بۆ پراکتیککرنا نموونەیێن مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێ د زمانێ کوردی (گۆڤەرا بەهدینی)دا.

پشکا ئێکێ:- مۆرفۆفۆنۆسینتاکس و چەند دیاردەیێن پەیوەندیدار

- چەمکێ مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێ:-

ئەوا پێدڤیە د سنورێ جوداکرنا ئاستێن زمانیدا بهێتە گۆتن، ئەڤەیە ئاستێن زمانی ب شێوەیەکێ روون و بەرچاڤ پەیوەندی ل گەل ئێك هەیە، هەبوونا ئەڤێ پەیوەندیێ وەکرییە ب ساناهی ئەڤ ئاستە ژئێك نەهێنە جوداکرن و ڤەقەتیان دناڤبەرا ئەواندا دروست نەبیت، چونکی گەلەك جاران ئەڤ ئاستێن زمانی تێکەلی ئێك دبن یانژی هەبوونا پەیوەندیێ دناڤبەرا ئەوان ئاستاندا نەشیایە سنورەکێ دناڤبەرا ئەوان ئاستاندا بدانیت، ب ئەوی رەنگی چ تێکەلیەك دناڤبەرا ئەوان ئاستاندا نەبیت. ب واتایەکا دی هەر ئاستەك نەشێت بێ ی هەبوونا ئاستێن دی یێن زمانی هەبوونا خۆ ب سەلمینیت ب شێوەیێ دروست، ئەڤ تێکەلیە د سنورێ دناڤبەرا ئەواندا دبیتە ئەگەرێ ئەوێ چەندێ دناڤبەرا هەردوو ئاستێن سەرەکیدا ئاستەکێ لاوەکی دروستدبیت کو تێکەلە ژ هەردوو ئاستان. بۆ نموونە فۆنیم واتادار نینە بەلێ هندەك جاران هندەك ژ ئەوان فۆنیمان دشێن واتایەکێ هەلبگرن و ببنە مۆرفیم، د ئەڤێرێدا ئاستەکێ لاوەکی د ناڤبەرا دەنگسازی و وشەسازیێدا دروستدبیت ئەوژی ئاستێ (مۆرفۆفۆنیمە). یان ژ ئەنجامێ تێکەلکرنا هەردوو ئاستێن مۆرفۆلۆجی و سینتاکسێ ئاستەکێ لاوەکیێ دی دروست دبیت ئەوژی ئاستێ (مۆرفۆسینتاکسە).

((واتە ئەم یەکە زمانییانە لە نێوان ئاستەکاندا دەپەڕنەوە، بەمەش ئاستەکان تێکەل بەیەکتر دەبن، بۆیە پەیوەندی و تێکچرژان و گۆران لە نێوان ئاستەکانی زماندا دروست دەبێت بەجۆرێك سنوری نێوانیان ڕۆن نیە و کەرستەکانیان دەچرژێنە ناو یەك و بە ئاسانی جیا ناکرێنەوە، لە زۆر کاتیشدا چەندین گۆڕان لەم ئاستانەدا ڕودەدات. واتە کاتێ کەرەستەکانی زمان بەکار دەهێنرێن، کردەی قسەکردن پێکدێت، لەم کردەیە پەیوەندی لە نێوان ئاستەکانی زماندا پەیدا دەبێت، کە پەیوەندیەکی ئالۆز و تێکچرژاوە، چونکە کەرستەی جۆراو جۆر لە یەکتر جیاواز پێکەوە کۆ دەبنەوە و لە بەکارهێنان و کارکردنیانیشدا گۆڕان ڕوو دەدات)) (ڕەفیق شوانی، 2014: 14).

هەر ژ بەر ئەڤێ چەندێ ئێك ژ دەستکەفتێن گرنگێن زمانڤانیا نوی دەستنیشانکرن و دروستکرنا ڤەکولینان بوو ل یەکێن زمانی و هەروەسا ئاستێن زمانیژی، ژبەر هندێ بۆ پەسەندکرنا زمانی ئەم پێدڤی ب رۆنکرن و دیارکرنا ئاستان بوون بۆ شرۆڤەکرنا زمانی (میشال زکریا، 1980: 208). هەر ژ ئەڤێ

روانگەهیڤە بونیادگەران ب شێوەیەکێ جودا و سەربەخۆ ڤەکولین ل سەر ئاستێن زمانی ئەنجامدان و ئاستێن زمانی ژ ئێك جوداکرن چونکی دانانا سنور و جوداکرنا ئاستان ب تنێ بۆ مەرەما کارئاسانیان بوو بۆ شرۆڤەکرن و ڤەکولینا زمانی، هەر سیستەمەکێ ژ دەنگی، یان رێزمانی، یان واتایی هەبیت هەمی ل ژێر کارتێکرنا سیستەمێ گشتیێ زمانیدا کار دکەن و پەیوەندیەکا ب هێز دناڤبەرا ئەواندا هەیە (نایف خرما، 1979: 284).

پێناسێن مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێ:-

مۆرفۆفۆنۆسیتناکس وەکو ئاستەکێ هەڤپشك دناڤبەرا ئاستێن (مۆرفۆلۆژی و فۆنۆلۆژی و سینتاکسی)یێن زمانیدا رۆلەکێ گرنگ دبینیت بۆ دروستکرنا پەیوەندی و پێکڤە گرێدانا هەرسێ ئاستان، ب شێوەیەکێ کو تێکەلبیەکێ دروستدکەن و دبیتە بابەتەکێ سێ لایەن دناڤبەرا ئاستێن (مۆرفۆلۆژی و فۆنۆلۆژی و سینتاکس)ێدا، هەروەسا دانەیێن ئەڤان ئاستان تێکەلیەکێ دروستدکەن دناڤبەرا ئەوان سێ ئاستاندا و دەرئەنجام دیاردەیا مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێ دروست دبیت.

دەربارەی ئەوان پێناسەیێن بۆ (مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێ) هاتینە ئەنجامدان، هەمی پێناسە دناڤەرۆکا خۆدا ئێك مەرەم و پەیامێ دگەهینن، ئەوژی ئەوە دەمێ تاکە فۆنیمەك بشێت ببیتە مۆرفیم د ئاستێ پەیڤسازیێدا و د هەمان دەمدا د ئاستێ رستەسازیێدا ئەرکەکێ ببینیت. ژ ئەوان پێناسەیێن بۆ (مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێ) هاتینە ئەنجامدان ب ئەڤی شێوەینە:-

-مۆرفۆفۆنۆسینتاکس: ((دیاردەیەکی رێزمانییە لە ئەنجامی تێکەلبوونی سێ ئاستەکانی زمان (فۆنۆلۆژی، مۆرفۆلۆژی، سینتاکس) روودەدات. بە مەرجێك ئەو مۆرفیمانە بە شێوەی فۆنیمێك بێن و بە ئەرکی مۆرفۆلۆژی هەلبستن و لە هەمان کاتدا ئەرکی سینتاکسیشی جێ بەجێ بکەن و مۆرفیمەکان مۆرفیمی بەندی رێزمانی و پەیوەندین... هتد)) (نازەنین جلال احمد، 2015: 254).

- مۆرفۆفۆنۆسینتاکس: ((زاراوەیەکی زمانەوانیە، هەر سێ ئاستی فۆنۆلۆجی و مۆرفۆلۆجی و سینتاکس بە تێکچڕژاوی نیشاندەدات، بە واتایەکی تر دەتوانین بلێین: گۆرانێکی فۆنۆلۆجییە بە سەر مۆرفیمەکانی زمان لە ئاستی سینتاکسدا ڕوودەدات، یا خۆد مۆرفیمەکانی زمان کە ئاستی سینتاکسی جێبەجێدەکەن وەك دیارخەر لە فرێزی ناویدا گۆڕانی فۆنۆلۆجیان لە ژینگەی فۆنۆلۆجیدا بە سەر مۆرفیمەکانیدا دێت بە کاریگەریی فۆنیمەکانی دەوروبەر بە (مۆرفۆفۆنۆسینتاکس)ناو دەبرێت)) (بازیان یونس محی الدین، 2008: 104).

- مۆرفۆفۆنۆسینتاکس: ((دارشتەیێکە سێ جۆر یاسای گوێزانەوەی رێزمانی (سینتاکسی، مۆرفۆلۆجی، فۆنۆلۆجی)، کە هەر یەکە بەسەر ئاستێکە بەشداری دەکەن لە ئەنجامدانی)) (وریا عومەر ئەمین، 2015: 21).

-مۆرفۆفۆنۆسینتاکس: ((زاراوەیەکە کە لە ئەنجامی بە یەکداچوون و تێکچڕژانی هەرسێ ئاستی فۆنۆلۆجی و مۆرفۆلۆجی و سینتاکس دروست دەبێت، یاخود بە تێکچڕژانی هەرسێ ئاستی فۆنۆلۆجی و مۆرفۆلۆجی و سینتاکس بە (مۆرفۆفۆنۆسینتاکس) ناودەبرێت)) (ئومێد بەرزان برزو، 2010: 24- 25).

د ئەڤان پێناسەیێن بۆ مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێ هاتینە دیارکرن هەمی ئەوێ مەبەستێ دگەهینن کو مۆرفۆفۆنۆسینتاکس ئەوە فۆنیمەك ب شێوێ مۆرفیمەکێ بیت و ئەرکەکێ مۆرفۆلۆژی و ئەرکەکێ سینتاکسیژی د هەمان دەمدا جێبەجێبکەت. واتە ئەگەر ئەم ئەڤێ دیاردەیێ پێناسەبکەین دێ بێژین:-

-مۆرفۆفۆنۆسینتاکس: دیاردەیەکا زمانییە، ژ ئەنجامێ تێکەلکرن و دناڤئێکداچوونا (تێکچڕژان)ی هەرسێ ئاستێن (فۆنۆلۆجی، مۆرفۆلۆجی، سینتاکس)ێ دروست دبیت، واتە هەر دەمێ تاکە فۆنیمەك شیا ببیتە مۆرفیم د ئاستێ مۆرفۆلۆجیێدا و د هەمان دەمدا د ئاستێ سینتاکسێدا ئەرکەکێ ببینیت دێ بێژنێ (مۆرفۆفۆنۆسینتاکس).

تایبەتمەندیێن مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێ:-

یا خۆیایە هەر کەرستەك یان دیاردەیەك دەمێ پەیدا دبیت پێدڤی یە ئەوی کەرستەی هندەك سیما یان تایبەتمەندی هەبن هەتاکو ئەو کەرستە پێ بهێتە نیاسین و جوداکرن ژ هەر کەرستەکێ دیتر، لەورا ئەو کەرستێ زمانی یان ئەو ئاستێ لاوەکی یێ کۆ دبێژنێ (مۆرفۆفۆنۆسینتاکس) پێدڤییە ئەڤ تایبەتمەندی تێدا هەبن:-

1-لە تێكەڵبوونی سێ ئاستەكانی زمان (فۆنۆلۆجی، مۆرفۆلۆجی، سینتاكس) ئەم دیاردەیە (مۆرفۆفۆنۆسینتاكس) ڕوودەدات.

2- مۆرفیمەكان هەموویان بە شێوەی تاكە فۆنیمێك دێن واتە- لە یەك دەنگ پێكدێن.

3- مۆرفیمەكان زۆربەیان بەندن (مۆرفیمی بەندی ڕێزمانی و مۆرفیمی بەندی پەیوەندی) (نازەنین جلال احمد، 2015: 254).

4- د ئاستێ دەنگسازیێدا دڤێت فۆنیم بن.

5- د ئاستێ پەیڤسازیێدا دڤێت مۆرفیم بن.

6- د ئاستێ رستەسازیێدا دڤێت ئەركەكێ ببینین (نفل صالح اسلام، 2015: 107) وەكو ئەڤێ نموونا ل خوارێ:

كچا كورد د كوبانێدا شەڕێ كرى.

1- دەنگێن [ا]، [د]، [ێ]، [ر]، فۆنیمن د زمانێ كوردیدا چونكى دبنە ئەگەرێ گوهورینا واتایێ.

2- (ا)، (د)، (ێ)، (ر)، مۆرفیمن، چونكى واتایەكێ هەلدگرن د ئاستێ پەیڤسازیێدا ڕۆلەكێ دبینن، ئەوژى ڕۆلێ (ا، ێ) نواندنا مۆرفیمێن دۆخان دگێرن، (ر) مۆرفیما دەمێ بورییە: واتە مۆرفۆفۆنیمن.

3- د ئاستێ رستەسازیێدا ئەركێ ئێك ژ پێكهاتێن ڕستێ دگێرن.

ئاستێن زمانی و پەیوەندیا ئەوان ب دیاردەیا مۆرفۆفۆنۆسینتاكسێڤە:-

زمان ئێك ژ رەسەنترین دیاردێن شارستانیەتا مروڤایەتییە، زمان ئەو ئامرازێ زیندییە یێ هەر ژ دەسپێكا ژیانا مروڤایەتیێ پەیدابوویە و مل ب ملێ مروڤی بەردەوام د گەشەكرن و وەرارێدایە. و ئەو هۆكارێ سەرەكییە ژبۆ جوداكرنا مروڤان ژبونەوەرێن دى یێن ل سەر ئەردى دژین. لەورا هاتیە گوتن (زمان ئالاڤەكە ژبۆ دەربڕینا هەست و سوز و هزروبیران ژ كەسەكێ بۆ كەسەكێ دیتر بكار دهێت) (صالح مهدى شريره، 1974: 374).

زمان دبیتە سنورێ جودا كرنێ دناڤبەرا مللەتەكێ بۆ مللەتەكێ دیتر و نەتەوەیەكێ بۆ نەتەوەكێ دى و هەروەسا خالا جوداكرنێیە ژ شارستانیەتەكێ بۆ ئێكا دیتر، زمان دبیتە هۆكار كو پەیوەندیێن كۆمەلایەتى دناڤبەرا تاكێن كۆمەڵێدا ب هێزتربن (حلمى خليل، 1989: 5).

واتە زمانی و كۆمەڵگەهێ پەیوەندیەكا ب هێز دگەل ئێك هەیە و هەر ئێك ژ ئەوان دبیتە تەمامكەر ژبۆ یا دى چونكى ((كۆمەڵ بەبێ بەكارهێنانى زمان بەڕێوەناچێت و زمانیش گرنگترین ئامێرى پێوەندیى بەستن و لە یەكتر گەیشتنى ئامادەمیزادە، هیچ چالاكیەكى مرۆیى نییە، كە لە دەربڕینى بیرو مەبەست، هەست و نەست، پێشكەوتن و گەشەكردنیدا زمان بەشداریى تێدا نەبێت)) (ئەورەحمان حاجى مارف، 2003: 3).

بێگومان ڤەكولین ل زمانی و زمانڤانیێ ب شێوەكێ گشتى مێژوویەكا كەڤن و دویرو درێژ هەیە، بەلێ ئەو ڤەكولینێن د ئەوى ماوەیدا هاتینە نڤیسین، ئەدگارو سیما و تایبەتمەندیێن خۆ هەبوونە (سەلام ناوخۆش، 2004: 4).

بەرى ئەم ئاستێن زمانی و پەیوەندیا ئەوان ل گەل ئێك دیار بكەین، پێدڤیە ل دەستپێكێ ئەم بزانین كا ئاست چییە؟ ئەگەر ئەم پێناسەیەكێ ژبۆ ئاستى بكەین دێ بێژین: ((ئاست زاراوەیەكى زانستى زمانە (Lingustic)، بۆ لێكولینەوە لە پێكهاتەى زماندا بۆ دابەشكردن و دیاركردنى بەشە جیاوازەكانى بەكار دێت)) (رەفیق شوانى، 2014: 13). دەستنیشانكرنا ئاستێن زمانیژى ئێك ژ ئەوان كارێن گرنگە یێن كو زانستێ زمانى شیایە دیار بكەت، و هەر ئاستەكێ ژ ئەوانا سروشت و پەیڕەو رێك و تەكنیكێن تایبەتێن خۆ بۆ شروڤەكرنێ هەنە.

هەلبەت هەر كارەكێ د بوارەكێدا بهێتە ئەنجامدان، یێ بێ بەهر نابیت ژ دیتن و بۆچوونێن جودا جودا، لەورا بابەتێ دابەشكرنا ئاستێن زمانیژى ب گەلەك بۆچوون و دیتنێن جودا هاتیە داڕێتن. گومان تێدا نینە پشت بەستن ب ئەڤان ئاستان دێ هاریكاریا مە كەت ژبۆ هندێ ئەم بشێین وەسفەكا هویرتر و رۆنتر بۆ زمانى بكەن، ژبەر ئەڤێ یەكێ زانا و زمانڤانان هەر ژ كەڤندا ڤەكۆلین ل زمانى و یەكێن زمانى كرییە، سەرەراى ئەوێ چەندێ نەشیاینە ئاستێن زمانى و یەكێن ئەوان دەستنیشانبكەن (Finich, 2000: 22).

ب شێوەیەكێ ((هەندێ زمانەوان ئاستى سەرەكى و لاوەكى جیادەكەنەوە، بۆ نموونە ئاستى (وشەسازى و رستەسازى و فۆنۆلۆجى) بە ئاستى سەرەكى دادەنێن و ئاستى (فۆنەتیك و واتاسازى) بە ئاستى لاوەكى دادەنێن، بەلام هەندێكى تر ئاستى سەرەكى و لاوەكى

جیاناكەتەوە و ڕایان وایە زمان لە سێ ئاست پێكهاتووە، ئەوانیش ئاستی دەنگ (لە رووی ئەركەوە- فۆنۆلۆجی) و ئاستی وشە و واتایە)) (محەمەد معروف فتاح، 2011: 54).

جودا ژ ئاستێن سەرەكی و لاوەكی قوتابخانە و رێبازێن جودا یێن بوارێ زمانڤانیێ ب چەندین بۆچوون و شێوێن جودا ئاستێن زمانی دابەشكرینە، ل خوارێ دێ هەوڵدەین ل سەر ئاست و یەكێن زمانی ل دیف قوتابخانێن زمانی یێن (كەڤن و نوی) ئاخڤین:-

1- زمانڤانیا مێژوویی:-

یونانیان وەكو (گورگیاس، سۆقرات، ئەفلاتون، ئەرستو... هتد) گرنگی ب (رستێ، پولینكرنا هندەك بەشێن ئاخفتنێ، فۆنۆلۆجیێ) دایە، ئەڤانا جودا ڤەكولین ل زمان و رێزمانێ نەكرییە، ((بە واتایەكی تر ئەمانە زمانناس و رێزماننووس نەبوون، بەڵكو لە رێگای فەلسەفە و لوجیكەوە ئاماژەیان بە هەندێ بابەتی زمان و رێزمان داوە. قوتابخانەی ستویكی كە (زینۆ) دامەزراندووە، باسی دەنگ، رێژە، كات، دۆخ)ی كردووە دەنگسازی وشەكانیان داهێناوە، هەروەسا قوتابخانەی ئەسكەندەرییە لە ڕستە و بەشەكانی ئاخاوتن و فۆنۆلۆجیان كولیوەتەوە، وەكو دەردەكەوێت یونانیەكان لە بزاڤی زمانەوانیدا جەختیان لە سێ بابەت كردووە: وشەناسی، دەنگسازی و رێزمانە)) (سەلام ناوخۆش، 2005: 11- 15).

هەروەها هندیان ((بە تایبەتی پانینی (400) پ. ز كتێبێكی گرنگی لە بارەی زمانی سانسكریتی نووسیوە، كە ناوی هەشتینە (المثمن)بووە، واتە لە هەشت كتێب پێكهاتووە، تیایدا لە رێزمانی سانسكریتی و لایەنی مۆرفۆلۆجی و فۆنەتیكی كولیوەتەوە. پاشان موسلمانان لە سەدەی هەشتەمی زاییینیدا لە رێگای دیراسەكردنی قورئانەوە لە زمانی عەرەبیان كولیوەتەوە، ئەمەش لە سەر دەستی خەلیلی كوڕی ئەحمەدی فەراهیدی و خوێندكارەكەی سیبەوی بنەمای خۆی داكوتا، بە مەش رێزمانی عەرەبیان دانا.

ئەم لێكولینەوانەش بە فیلۆلۆژی ناو دەبرێن، كە بریتیە لەو زاراوەی كە بۆ لێكولینەوەی مێژووی زمان بەكار دەهات)) (هەمان ژێدەر، هەمان لاپەر). كەواتە زمانڤانیا مێژوویی ڤەكولین ل سەر ئاستێن دەنگسازی و رێزمانێ كرینە.

2- زمانڤانیا بەراورد:-

((لە كۆتایی سەدەی هەژدەی زایینی لە ئەوروپادا سەری هەڵداوە، كاتێ سێر ویلیام جۆنز لە ساڵی (1786)ز سەرەتایەكی زانستی لە مێژووی فیلۆلۆجی بەراورد كاری بەر پاكرد، بۆیە لە سەرەتای سەدەی نۆزدەوە چەندین زمانەوانی وەك (فریدریك ڤۆن شلێگل، راسك، فرانزپۆپ، یاكۆب گریم، فریدریك ماكس مۆلەر، ئۆكست شلێخەر... هتد) كەوتنە خۆیان بۆ زیاتر لێكولینەوەی زمانی سانسكریتی و دۆزینەوەی خاڵە لە یەكچووەكانی لە گەڵ زمانە ئەوروپیەكاندا، هەروەها بۆ دیاریكردنی زمانی رەسەنی، یان زمانی دایكی ئەو هەموو زمانانەی ئەوروپا. بۆیە بنەمای بەراوردكردنی زمانەكانیان لە سەر ئاستی دەنگسازی و رێزمان بووە)) (ئومێد بەرزان برزو، 2010: 16).

3- زمانڤانیا نوی:-

د زمانڤانیا نویدا دێ باسێ دابەشكرنا ئاستێن زمانی كەین كو ئەوژی ل دویف چەند قوتابخانە و رێبازێن زمانی دابەشكرن بۆ هاتینە كرن ژ ئەواناژی ئەڤێن ل خوارێنە:

أ- رێبازا بونیادگەری (رۆنانكاری):-

((زمان لای بونیادگەرە ڕۆنانكارەكان پێكهاتووە لە چەند ئاستێكی تێكچڕژاو، كە هەندێكیان سەرەكین و ئەوانی تر لاوەكین، سێ ئاستە سەرەكییەكانیش ئەمانەن:

1- ئاستی دەنگسازی (فۆنۆلۆجی)

2- ئاستی وشەسازی

3- ئاستی رستەسازی

هەروەسا ئاستە لاوەكیەكانیش ئەمانەن:-

1- ئاستی دەنگسازی (فۆنەتیك)

2- ئاستی واتاسازی

فۆنەتیك و واتاسازی لە دەرەوەی زمان دادەنێن، چونكە فونەتیك ناهوشەكی و فیزیكیە لە زماندا، هەروەها لە بەر ئەوەی كەواتا فەلسەفەیە و دەرەوەی زمانە، ناچێتە چوارچێوەی لێكۆلینەوەوە)) (هەمان ژێدەر: 17- 18).

((بەڵام ئەوان واتە ڕۆنانكارەكان زیاد لە پێویست گرنگیان بەدیوی ناوەوەی پێكهاتەی زمان دەدا و لە توێژینەوەكانیاندا زیاتر گرنگیان بە فۆرمی زمان دەدا، چونكە هەر یەك لە

فۆنۆلۆجی و مۆرفۆلۆجی دوو بابەتی بەرجەستەن، بۆیە جێگای گرنگی ئەوان بوون، هەرچی واتابوو، ئەوە لە دەرەوەی گرنگی ئەواندابوو، لەم بارەیەدا (بلۆمفیلد) دەنووسی: واتاسازی هەر پەیوەست نییە بە زماناسییەوە، بەلکو لە هەموو زانستەکانی تردا هەیە، بۆیە دەکرێت لە دەرەوەی زماناسیدا بێت)) (سەلام ناوخۆش، 2008: 47). لەورا ((ڕۆنانکارەکان لە شیکردنەوەی زماندا لایەنی واتایان پشت گوێ خستووە و زیاتر گرنگیان بە فۆرم و ئەرکەکانی زمان داوە)) (طالب حسين على، 1998: 6).

((هەروەها ڕۆنانکارە ئەمریکیەکان ئەو راستیەیان سەلماند کە وشە کەرت دەکرێت بۆ پارچەی وردتر، پارچەی وەها کەواتا یان ئەرکی ڕێزمانی هەبیت بەم جۆرە ڕۆنانکارەکان مۆرفۆلۆجیان کرد بە بەشێك لە زمانەوانی و ئەرکی لێکدانەوەو ڕێکخستنی مۆرفیمیان لەناو چوارچێوەی وشەدا پێ سپارد)) (ئومێد بەرزان برزو، 2010: 18). قوتابخانا ڕۆنانکاری (بونیادگەری) ب ئەڤی شێوەی ئاستێن زمانی دابەشکرینە (وریا عومەر ئەمین، 2009: 211).

دەنگ	فۆنەتیك	بێ مانا
فۆنیم	فۆنۆلۆجی	
بڕگە		
مۆرفیم	مۆرفۆلۆجی	بە مانا
وشە		
فرێز	سینتاکس	
ڕستە		

ب- ڕێبازا بەرهەمهینان و ڤەگوهاستنێ:-

ڕێبازا بەرهەمهینان و ڤەگوهاستنێ یا چومسکی ئاستێن زمانی ب شێوەیەکێ جودا و ب دیتنەکا دیتر ئاستێن زمانی دابەشکرینە کو ب ئەڤی شێوەی (محەمەدی مەحوی، 2001: 18).

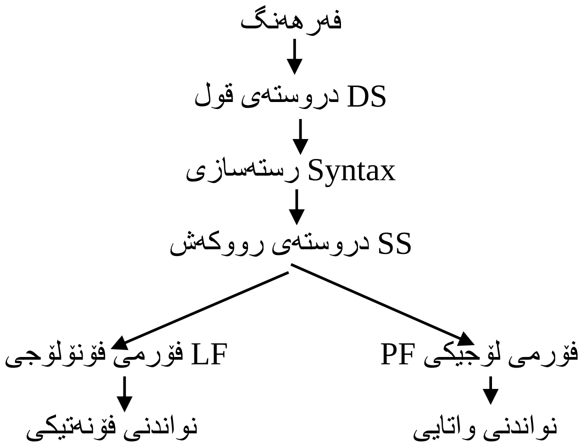

ئەڤ ڕێبازا زمانی هەر ژ دەستپێکا پەیدابوونا ئەوێ شیا ڤۆناغەکا نوی بهینیتە دناڤ ڤەکولینێن زمانیدا، ((چونکە توانی بە شێوەیەکی روون پەیوەندی لایەنی واتایی بە سینتاکسەوە دەستنیشان بکات، هەروەها لە ڕووی واتاوە ڕستەکانی زمان لێکبداتەوە، ئەم کارەش بووە هۆی ئەوەی کە جارێکی تر لێکولینەوەی واتا (واتای وشەو واتای ڕستە) ببوژێتەوە و لە هەمان کاتدا بە یەکێك لە سێ پێکهێنەرەکانی زمان (پێکهێنەری فۆنۆلۆجی و سینتاکسی و واتایی) دابنرێت)) (طالب حسين على، 1998: 25). هەروەسا شروڤەکرنا زمانڤانیێ ژ لایێ چومسکی و لایەنگرێن ئەویڤە ب تنێ وەسفکرنا فۆرمێ ئاخفتنێ نەبوو، بەلکو وەسفکرنەکا گشتگیربوو بۆ زمانی، وەکو دەنگسازی و وشەسازی و ڕستەسازی و واتاسازیێ (حلمی خلیل، 1989: 59).

4- ڕێبازا ئەرکی (ڕێزمانا ئەرکی):-

رێزمانا ئەركی جودا ژ رێبازێن دی یێن زمانڤانیێ چوار ئاستێن جودا یێن ئاخفتنێ دەستنیشانكرینە (Honorary, 2007: 241). ئەوژی ئەڤێن ل خوارێنە:-

1- پراگماتیك
2- سیمانتیك
3- مۆرفۆسینتاكتیك
4- فۆنۆلۆجی.

ژبلی ئەوان ئاستێن مە دیاركرین ژلایێ رێباز و قوتابخانێن زمانیڤە دابەشكرنەكا دیتر هەیە بۆ ئاستێن زمانی كو هەتا نوكە ئەو دابەشكرن دهێتە پەیرەوكرن و یا بەربەلاڤە ئەو دابەشكرن ژی ئەڤەیە زمان دابەشی سێ ئاستان دبیت و هەر ئاستەكێژی دوو پێكهاتەیێن هەین وەكو د ئەڤی هێلكاریدا دیار:

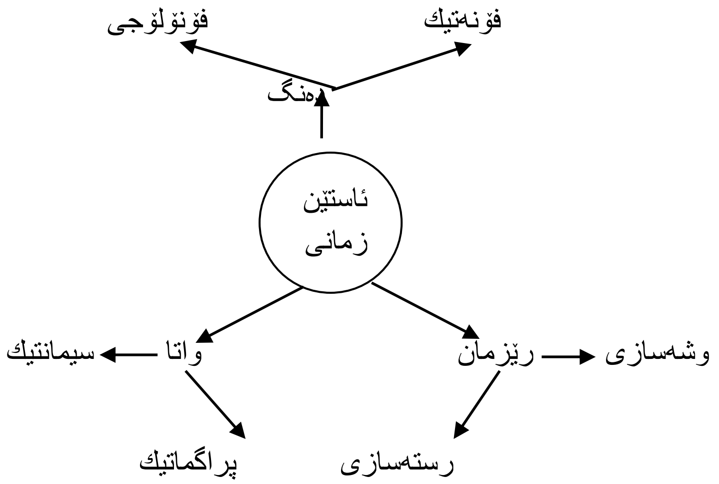

(هوگر مەحمود فەرەج، 2005: 119).

پشتی مە ئاستێن زمانی دیاركرین، دێ ب كورتی ئەوان ئاستان پێناسەكەین، د پێناسەكرنا ئاستێن زمانیدا ب تنێ دێ ئەوان ئاستان وەرگرین ئەوێن پەیوەندی ب بابەتێ مەڤە هەی، ئەوژی ئاستێن (فۆنۆلۆجی، مۆرفۆلۆجی، سینتاكس)ن.

1- ئاستی فۆنۆلۆجی:-

ئەو لقەی زانستی زمانە كە لە یاسا دەنگیەكان دەكولێتەوە. هەر زمانێك دەستەیێك تایبەتی بەخۆوەی هەیە (وریا عومەر ئەمین، 2011: 14).

2- ئاستێ مۆرفۆلۆجی:-

لقێكە لە رێزمان و ئەو زانستەیە لە پێكهاتنی ناوەوەی وشە و پۆلینكردنی مۆرفیمەكان و دەستنیشانكردنی و پێكهاتە و ئەركی دەكولێتەوە لە گەڵ ئەو یاسایانەی كە وشەی پێ دروست دەكرێت (عبدالواحد موشیر دزەیی، 2014: 21).

3- ئاستێ سینتاكسێ:-

ئەو ئاستەیە یان ئەو زانستەیە ئەوێ ڤەكولینێ ل گرێ و لارستێ و ڕستێ و پێكهاتا ئەوان دكەت و رۆلێ هەر ئێك ژ ئەوان د زمانیدا دیار دكەت، ئانكو كەرستە و یەكەیێن ئاستێ رستەسازی (گرێ و لارستە و رستە)نە (پەسار محەمەد حەسەن سەعید، 2013: 7).

پشتی مە پێناسێن ئەوان دیاركرین دێ هێین باس ل پەیوەندی و دناڤئێكداچوونا ئەوان ئاستان و پەیوەندیا ئەوێ ل گەل دیاردا مۆرفۆفۆنۆسینتاكسێ كەین، لێ دەربارەی پەیوەندیا دناڤبەرا ئاستێن زمانیدا قوتابخانێن زمانی راو بۆچوونێن جودا هەنە، بۆ نموونە: ((ڕۆنانكارەكان ئاستەكانی زمانی لە یەكتر جیا دەكەنەوە، واتە لە یەكتریان دەترازێنن و هەر ئاستێك بە جیا لێی دەكولنەوە، وەكو ئاستی فۆنۆلۆجی بۆ خۆی ئاستێكە و بە جیا لێی دەكولنەوە و پەیوەندی بە ئاستی مۆرفۆلۆجییەوە نیە، پاشان دەچنە ئاستی مۆرفۆلۆجییەوە و بە جیا لێی دەكولنەوە، دواتر لە ئاستی سینتاكس دەكولنەوە و پەیوەندی بە ئاستەكانی ترەوە نییە، هەروەها سیمانتیك لە دەرەوەی زمانەوە وەكو ئاستێك دانی پێدانانێن و لێی ناكولنەوە و هیچ

پەيوەندييەكيان پێوە نيە)) (ئومێد بەرزان برزو، 2010: 24).

بەلێ ئاستێن زمانى ل دويف قوتابخانا بەرهەم هينان و ڤەگوهاستنێ يا چومسكى تێكەلى ئێك دبن و كارتێكرنێ ل ئێك و دوو دكەن پەيوەندى ل گەل ئێك هەيە و ل گەل ئێك ڤەكولين ل سەر دهێتە كرن بۆ نموونە دناڤ رستێدا هەمى ئاستێن مۆرفۆلۆجى و فۆنۆلۆجى و سيمانتيكى تێدا هەنە، چونكى ل دويف تيورا بەرهەمهينان و ڤەگوهاستنێ ئاستێ سينتاكسێ ئاستێ بەرهەمهينانا بنەرەتيە و ئەڤ تيورە ب نموونەيەكا تمام دهێتە دانان، كو تێدا پەيوەندييێن دناڤبەرا ئاستێن زمانى هاتينە نيشاندان (ميشال زكريا، 1980: 212).

ژبەر هندێ دێ بينين گەلەك جارا پەيرەوێ دەنگى دبيت بنەما بۆ ئاستێ وشەسازيێ و ئاستێ وشەسازييێژى بنەمايە بۆ ئاستێ رستەسازيێ (نايف خرما، 1979: 292). واتە د زمانيدا بەشەك يان ئاستەك نينە كو ل گەل ئاستێن ديتر پەيوەندى نەبيت (ابو الحسن نجفى، 1390: 19). ئانكو سنورێ دناڤبەرا ئاستێن زمانى ب تمامى يێ ديار نينە و چوينە دناڤئێكدا، بۆ نموونە دەنگێن زمانى گەلەك جاران دكەڤنە ژێر كارتێكرنا پەيڤانڤە، هەروەسا دەنگ و رێژێن ئەوێژى گەلەك جاران دكەڤنە ژێر كارتێكرنا واتايێڤە. ديسان لێكگورينەكا بەرامبەر ئێك دناڤبەرا ئاستێن وشەسازى و رستەسازيێدا هەيە (محمد حسن عبدالعزيز، 1983: 205).

يان ژ ئەنجامێ تێكەلكرن و دناڤێكچونا هەردوو ئاستێن مۆرفۆلۆجى و سينتاكسێ، ئاستێ مۆرفۆسينتاكسێ دروست دبيت، چونكى ((مۆرفۆسينتاكس ئەو دارشتنەيە كە (مۆرفۆلۆجى) و (سينتاكس) بەشدارى لەڕۆنانيان دەكەن واتە نواندنى رستە بێت بە مۆرفيم يان كە سينتاكسە بە مۆرفيم و چوونە ناويەك تێكچڕژانى پێكهاتەكانى مۆرفۆلۆجى و سينتاكسى هێناوەتە ئاراوە بە (مۆرفۆسينتاكس) ناو دەبرێت)) (شيلان عومەر حسەين، 2012: 10).

((جگە لەم دوو ئاستە چەندين ئاستى تر هەيە كە لە ئەنجامى كارلێك و تێكچڕژانى چەند ئاستێكى ترەوە پەيدابوون، لەوانە دەتوانين ئاماژە بۆ هەر يەكە لە ئاستەكانى (مۆرفۆپراگماتيك، مۆرفۆسيمانتيك، مۆرفۆفۆنۆسينتاكس ... هتد) بكەين)) (هێرش كەريم حەميد، 2015: 9).

پشتى مە ئاستێن زمانى و پەيوەنديا ئەوان دگەل ئەوان ئاستێن لاوەكى دياركرين، دێ هێين باسێ پەيوەنديا وان ئاستان ل گەل ئاستێ (مۆرفۆفۆنۆسينتاكسێ)كەين، ژبەركو (مۆرفۆفۆنۆسينتاكس)ژ ئەنجامێ تێكەلكرنا هەرسێ ئاستێن (فۆنۆلۆجى، مۆرفۆلۆجى، سينتاكسێ) دروست دبيت. لەورا تشتەكێ سروشتيە ئەوان ئاستان پەيوەنديەكا خورت ل گەل (مۆرفۆفۆنۆسينتاكسێ) هەيە، چونكە ((مۆرفۆفۆنۆسينتاكس بە خستنە ڕووى سێ پيوەر (سينتاكسى، مۆرفۆلۆجى، فۆنۆلۆجى) بەرهەم دێت، يان بە تێكەلكردنى هەرسێ جۆرە ياساى (سينتاكسى، مۆرفۆلۆجى، فۆنۆلۆجى) لە گوێزانەوەى ڕستەكان لە بنجەكەيانەوە بۆ سيماكانيان بەشدارى دەكەن و، دروستەيەكى ئالوزى لەناو يەكدا شكاوەى كردار ئالوز دروست دەكەن بە (مۆرفۆفۆنۆسينتاكس) ناو دەبرێن)) (خۆشناو عەزيز حەمە ئەمين، 2016: 96).

پەيوەنديا هەرەمى وەكو رێكەك بۆ نيشاندانا پەيوەنديا مۆرفۆفۆنۆسينتاكسێ:-

ژ ئەنجامێ ئەوێ پەيوەنديا ئالوز و دناڤئێكداچوويا ئەوا دناڤبەرا ئاستێن زمانيدا هەى بۆ ئەگەرێ ئەوێ چەندێ راو بۆچوونێن جودا ل سەر دياركرنا ئاستێن زمانى هەبن و زانا نە گەهشتنە رێككەفتنێ ل سەر دياركرنا ئەوان ئاستان، ئەڤە ژلايەكيڤە، و ژلايەكێ ديترڤە ئەڤ رێككنەكەفتنە بۆ ئەگەرێ دروستكرنا ناكوكيان دناڤبەرا زمانڤانانداندا ل سەر دياركرنا يەكەيێن ئەڤان ئاستانژى.

بەرى ئەم ئەوان بۆچوون و راييێن جودا ل سەر دياركرنا ئەوان يەكەيێن زمانى دياركەين دێ ل دەستپێكێ وان يەكەيان و پەيوەنديا دناڤبەرا ئەواندا ب پێرەوێكى تەپۆلكەيى، ب شێوەيێ هەرەمى ديار كەين كو ب ئەڤى شێوەيە:

ڕستە

فریز فریز فریز

وشە وشە وشە وشە وشە

مۆرفیم مۆرفیم مۆرفیم مۆرفیم مۆرفیم

فۆنیم فۆنیم فۆنیم فۆنیم فۆنیم فۆنیم

دەنگ دەنگ دەنگ دەنگ دەنگ دەنگ دەنگ دەنگ

(وریا عومەر ئەمین، 2007: 31- 32).

وەكی مە بەری نوكە ئاماژە پێدای زمانڤانان د بەحسكرن و ڕێزكرنا كەرستێن زمانیدا ئێكگرتی نینن ب تایبەتی د دیاركرنا كەرستێن مەزن و بچووك یێن دناڤ رستێدا، ((بۆ نموونە (دی سوسێر) لە سەر ئەو باوەڕەیە، كە دەبێت لە بچووكترین دانەی زمانەوە دەست پێبكرێت، واتە لە دەنگەوە بەرەو فۆنیم، لە فۆنیمەوە بەرەو مۆرفیم، لە مۆرفیمەوە بەرەو وشەوە بەرەو فرێز، لە فرێزەوە بەرەو ڕستە)) (سەلام ناوخۆش و نەریمان خۆشناو، 2010: 368). ئانكو بونیادگەریان ژ بچووكترین دانا پێكهێنەرا زمانی كو دەنگە، دەسپێدكەن بۆ مەزنترین دانا پێكهێنەرا زمانی ئەوژی ڕستەیە، ((چونكە باوەریان وابوو، كە زمان سیستەمی هەیە، لە بەر ئەوەی دەنگەكانی ئاخاوتن دیاردەیەكە لە هەموو ئەوانی تر دەكرێت بەرجەستە بكرێن. وایكرد، كە بونیادگەرەكان لە فۆنیمەوە دەست پێبكەن. واتە بە حوكمی ئەوەی فۆنیم یاخۆد دەنگ بە شێوەیەكی گشتی سەربەخۆتر بەرجەستە دەكرێن بۆ توێژینەوە، بۆیە بونیادگەرەكان گرنگییەكی سەرەكییان بە فۆنۆلۆژی دا، لە دوای فۆنۆلۆژی ئەوجا مۆرفۆلۆژی و سینتاكس)) (سەلام ناوخۆش، 2008: 47- 56).

((بەڵام زمانەوانی ئەمریكی (چۆمسكی) لە سەر ئەو باوەڕەیە، كە دەبێ لە گەورەترین كەرستەو دانەی ڕێزمانییەوە دەست پێبكەین، هەتا دەگاتە خوارەوە، واتە: لە ڕستەوە بۆ فرێز، لە فرێز بۆ وشە، لە وشە بۆ مۆرفیم، لە مۆرفیم بۆ فۆنیم، لە فۆنیم بەرەو دەنگ)) (سەلام ناوخۆش و نەریمان خۆشناو، 2010: 378). چونكی ڕستە مەزنترین دانا ڕێزمانیا زمانیە (دیتر بونتج، 2003: 142). كەواتە چومسكی بەروڤاژی بونیادگەرا بوو، چونكی چۆمسكی د شروڤەكرنا زمانیدا گرنگییەكا زێدە ب ئاستێ رستەسازی (سینتاكسێ)ددا، پاشان ئاستێ فۆنۆلۆجی و مۆرفۆلۆجی گرنگی پێ ددا.

((سادەترین كەرەسە لە هەموو زمانێكی مرۆڤدا ئەو تاكە دەنگانەی كە بە هۆی ئەندامانی ئاخاوتنەوە دروست دەكرێن. ئالوزترین دانەی زمانیش ڕستەیە. پەیوەندی نێوان ئەم سادەترین و ئالوزترین ئەم پێكهاتانەدا هەیە)) (وریا عومەر ئەمین، 2011: 11). چونكە وەك زانراوە بچوكترین كەرەسەی زمان تاكە دەنگەكانیەتی. لێكولینەوە لە دەنگەكانی زمان و دەستنیشانكردنی چۆنیەتی دروستبوون و گواستنەوە و وەرگرتنیان لە لایەن گوێگرەوە ئەمەیان ئاستی فۆنێتیكە Phonetics.

كۆمەڵە دەنگێك كە هەموو بە یەكەوە هەمان نرخیان هەبێ لە زمانێكی تایبەتدا یەك فۆنیم Phoneme پێك دەهێنن. چەند فۆنیمێك بە پێی یاسا فۆنۆلۆجیەكانی تایبەتی بە زمانەكەوە لە یەك دەدرێن و برگە Syllable دروست دەكەن. ئەو ئاستەی باسكران لایەنی بێ واتای زمان دەگرنەوە.

هەروەها بە یەك یا زیاتر لە یەك فۆنیم، مۆرفیم Morpheme دروست دەبێ. مۆرفیم بچوكترین كەرستەی واتاداری زمانە كە لە ڕێزمانا دەورێكی هەیە.

بە یەك مۆرفیم یا زیاتر وشە Word دروست دەبێ. بە یەك وشە یا زیاتر فرێز Phrase دروست دەبێ. و چەند فرێزێك ڕستە Sentence دروست دەكەن (وریا عومەر ئەمین، 2009: 23). ئەم نەخشەو وێنەیە ئاستەكانی زمانی و پێوەندی نیوانیان ڕوون دەكەنەوە:-

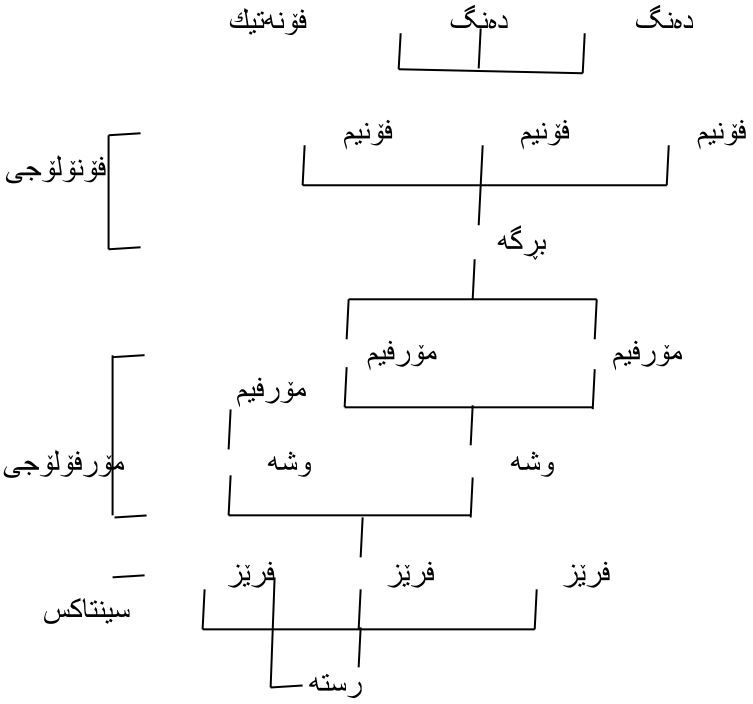

(هەمان ژێدەر: 24).

((ئەو لقەی زانستی زمان کە لە دەنگەکانی زمان دەکولێتەوە بە زانستی دەنگ Phonetics ناو دەبرێ. ئەمە ئاستی یەکەم.

ئەو بەشەی زانستی زمان کە هەوڵ دەدا فۆنیمەکانی زمان لە دەنگەکانییەوە دەستنیشان بکات و چۆن فۆنیمەکان لێك دەدرێن بۆ دارشتنی بڕگەکان چین ئەو گورانکاییانەی بە سەر دەنگەکاندا دێن لە ئەنجامی کەوتنە پاڵ پێکیان و هەروەها کەرستە نا کەرتیەکان چین و چۆن کار دەکەن، بە فۆنۆلۆجی Phonologe ناو دەبرێن. ئەمە ئاستی دووەم.

ئەو بەشەی زانستی زمان کە هەوڵ دەدات مۆرفیمەکانی زمان دەستنیشان بکات و چۆن ئەم مۆرفیمانە لێکدەدرێن بۆ دارشتنی وشەکانی بە مۆرفۆلۆجی Morphologe ناو دەبرێ. ئەمە ئاستی سێیەم.

ئەو لقەی زانستی زمان کە بە پێی دەستەیەك یاسا ئەم وشانە لێکدەدرێن و فرێز Phrase پێك دەهێنن و بە هۆی دەستەیەك یاسای تر ئەم فرێزانە لێکدەدرێن و رستە پێك دەهێن بە سینتاکس Syntax ناو دەبرێ. ئەمە ئاستی چوارەم)) (وریا عومەر ئەمین، 2011: 11- 12).

گەلەك جاران ئەڤ ئاست و لقێن زمانی و ل گەل کەرستێن ئەوان و ل گەل ئاستێن دی یێن زمانی بەشداریێ دکەن و تێکەلی ئێك دبن، ئەڤ چەندا هە دبیتە ئەگەرێ دروستبوونا پەیوەندیەکا ب هێز دناڤبەرا ئەوان ئاستاندا و دەرئەنجام دیاردەیەکا زمانی ژێ دروست دبیت کو تێکەلە ژ هەرسێ ئاستێن زمانیێن وەکو (فۆنۆلۆجی، مۆرفۆلۆجی، سینتاکس) دبێژنێ (مۆرفۆفۆنۆسینتاکس).

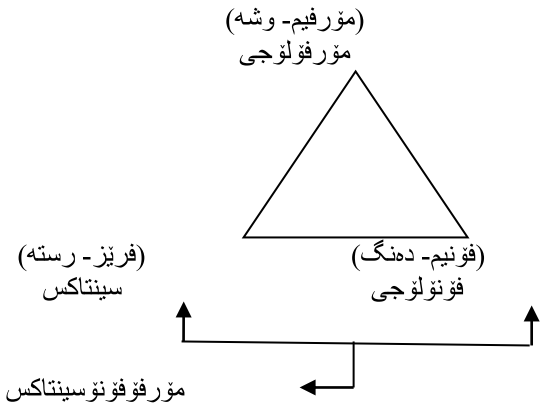

واتە مۆرفۆفۆنۆسینتاکس مۆرفیمەکە و ب شێوەیێ فۆنیمەکێژی دیار دبیت و د هەمان دەمدا ئەرکەکێ سینتاکسی دگێریت، واتە ژ ئەنجامێ تێکەلبوونا هەرسێ ئاستێن وەکو د سێگۆشەیدا دیار دروستبوویە.

کەرستێن مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێ:-

ئاشکرایە ژبۆ دەستڤەهینانا هەر دیاردەیەکا زمانی پێدڤییە ئەوێ دیاردێ هندەك یەکە (کەرستە) هەبن داکو ب هاریکاریا ئەوان یەکان (کەرستان) ئەو دیاردەیە ڕوون و ئاشکرابیت و ب دەستڤەبهێت. لەوڕا هەر ئێك ژ دانەیێن ئاستێن (فۆنۆلۆجی و مۆرفۆلۆجی و سینتاکسێ) دبنە بناغە بۆ دروستکرنا پەیوەندیێ دناڤبەرا ئەوان ئاستاندا، کو پەیوەندییەکا تێکەل و کاریگەر ب ڕێکا ئەڤان دانەیان دروست دبیت کو ب شێوەکێ هەتا ڕادەیەکێ ئەم دشێین بێژین ئەم نەشێین ژێك دووربوونێ و ژێکجوداکرنێ دناڤبەرا ئەوان ئاستاندا دروست بکەین چونکی ((لە هەندێ دیاردەی سینتاکسی ناگەین و شیناکرێنەوە، تا وەکو لەبەر ڕۆشنایی شیکردنەوەی دەنگیدا نەبێ، لایەنە مۆرفۆلۆجییەکانیش لە لایەکەوە بە پێکهاتەی سینتاکس و لە لایەکی ترەوە بە شیکردنەوەی دەنگییەوە پەیوەستن، هەروەها گۆڕانی واتایی دروست نابێت تا وەکو لە بەر ڕۆشنایی لایەنی دەنگی و واتایی نەبێت)) (هێرش کەریم حەمید، 2015: 9).

واتە مۆرفۆفۆنۆسینتاکس ئەرکێ پێکڤە گرێدانا سێ ئاستان دبینیت، واتە د هەر ئاستەکێدا هندەك دانە (کەرستە) هەنە نیشانی مە ددەن کا چەوا؟ ئەڤ دانە دیاردا مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێ پێك دهینن، چونکی هەر وەکی مە پێشتر ئاماژە ب هندێ دایی ژبۆ بەرهەمهینانا دیاردا مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێ ب هاریکاریا هەرسێ ئاستێن (فۆنۆلۆجی، مۆرفۆلۆجی، سینتاکس)ێ، دهێنە جێبەجێکرن ئانکو د ئەڤی حالەتیدا یاسایێن هەرسێ ئاستان د دروستکرن و پێکهاتنا ئەڤێ دیاردێدا پشکداریێ دکەن لەورا ((لە مۆرفۆلۆژیدا مۆرفیمە سینتاکسییەکانی (تاف، کەس، تۆخم، تاك و کۆ...) ئەم ئەرکە دبینن)) (ئەبو بەکر عومەر قادر و مەهاباد کامیل عەبدوڵڵا، 2013: 36)، ((بۆیە مۆرفیم وەکو دانەیەکی گشتی بۆ زمان تێکچڕژان لە نێوان ئەم دوو ئاستانەدا دێتە ئاراوە)) (بازیان یونس محی الدین، 2008: 97). ((ئەمە لە کاتێکدا کە مۆرفیم دەبێتە دوا پێکهێنەری ڕستە، لێکدانی مۆرفیمەکان بۆ پێکهێنانی ڕستەی ئاسایی دەبێتە بەشێك لە ڕێزمانی زمانەکە، بەمە مۆرفیم دەچێتە ئاستی ڕستەسازییەوە)) (کەوسەر عەزیز ئەحمەد، 1990: 12).

کەواتە مۆرفیم دبیتە یەکەیەکا بنەرەتی د شرۆڤەکرنا ئەوێدا، ئەڤە د دەمەکێدایە کو مۆرفیم بچوکترین بەشە ژ بەشێن وشێ و گرنگیەکا تایبەت پێ دهێتە دان (جون لوینز، 2009: 208). ئەڤە د مۆرفۆلۆجیێدایە.

((و لە سینتاکسیشیدا یاساکانی گوێزانەوە و بەکلێتیکردنی کەرستە سەرەکییەکانی ڕستە ئەو ڕۆڵەو، لە فۆنۆلۆژیشدا یاسای لە نێو یەکدا توانەوەی دەنگەکان ڕۆڵ لە دروستبوون و هاوسیمابوونیاندا دەگێڕن)) (خۆشناو عەزیز حەمە ئەمین، 2016: 97). ئانکو پەیوەندیا دانەیێن هەرسێ ئاستێن (فۆنۆلۆجی، مۆرفۆلۆجی، سینتاکس)ێ دروستکرنا مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێن زمانییە، لەورا ئەو دانەیێن پشکداریێ د ئەڤێ دیاردێدا دکەن ئەڤەنە (فۆنیم،

مۆرفیم) كو ڕۆڵەكێ (ئەركەكێ) سینتاكسی دگێرن:

1- فۆنیم:- ئەو دەنگەنە كو ڕۆڵی دگێرن دزمانیدا، ئانكو ئەو دەنگەنە دبنە ئەگەرێ گوهورینا واتایێ دناڤبەرا دوو پەیڤان یان دوو مۆرفیمان ب رێكا تایبەتمەندیێن دەنگی یێن بنەرەتی و كو ژ دەنگێن دیتر بهێنە جوداكرن، یان بیتە ئەگەرێ جوداكرنێ دێ بێژنێ فۆنیم (فاطمة بروغنی، 1383: 19).

2- مۆرفیم:- مۆرفیم بۆ بچوكترین یەكەیا زمانی دهێتە دانان كو شیانا دابەشكرنێ نەبیت یان نەهێتە دابەشكرن بۆ یەكێن بچوكترێن خودان واتایان ڕۆڵێ رێزمانی هەبیت و پەیڤ ژێ بهێتە دروستكرن، ب واتایەكا دیتر، نابیت مۆرفیم بۆ یەكەیێن بچوكتر بهێتە دابەشكرن، كو واتایەكا سەربەخۆ بدەت یان ئەركەكێ رێزمانی بگێریت (Katamba, 2006: 20).

مۆرفۆفۆنۆسینتاكس و بوارێن بكارهینانا ئەوێ:-

هەر دیاردەیەكا زمانی یان رویدانەكا د زمانیدا دروستدبیت ژ خۆڤە و بێ هۆكار نینە، بەلكو هندەك هۆكارێن هەین دبنە ئەگەرێ سەرهلدان و دروستبوون و بكارهینانا ئەوێ دیاردێ ئەڤە ژلایەكێڤە، و ژلایەكێ دیڤە كۆمەكا سود و مفایان ئەوێ دیاردێ هەنە كو دبنە ئەگەر ئەو دیاردە د هندەك بوارەندا بكاربهێت و مروڤ مفای ژێ دبینیت ل دەمێ بكارهینانێ د زمانیدا، ژ گرنگترین ئەو هۆكارێن دبنە ئەگەرێ پەیدابوون و بكارهینانا دیاردا (مۆرفۆفۆنۆسینتاكسێ) د زمانێ كوردیدا ئەڤێن ل خوارێنە كو دێ د هندەك خالاندا دیاركەین:-

1- بوارێ ئیكۆنۆمی، واتە ئابوریكرن د زمانیدا ل دەمێ نڤیسین و ئاخفتنێدا، واتە هندەك جاران ناڤهینانا كەرستێن سەرەكی یێن رستێ چ سود و مفایەكێ بۆ وەرگر و خوێنەری ناگەهینن، بۆ نموونە دەمێ دبێژیت: (ناردمیت) د ئەڤێرێدا پێدڤی ناكەت كو (ئەز) وەك ئاخفتنكەر ناڤێ خۆ بەرامبەر كو (تو)یی بهینم، هەروەسا د هندەك جارێن دیژیدا ئاخفتنكەر ناڤێ بكەر و بەركاری ناهینیت، و جهناڤەكێ لكاو ل جهێ ئەوی بكاردهینیت، ئەڤەژی ژبۆ هندێیە نەكۆ ئاخفتنكەر یان وەرگر بهێتە ئازاردان، یان كەسەك ببیتە ئەگەرێ ئازاردانا ئەو كەسێ كو دەوروبەرێ بكەری یان بەركاری دیتی، ئەڤەژی ئەوێ واتایێ دگەهینیت (مۆرفۆفۆنۆسینتاكس) گەلەك جاران د بەرژەوەندیا بكەری یان بكەر و بەركاریدا بكاردهێت (نەریمان عەبدوڵلا خۆشناو، 2007: 85- 86).

2- هۆكارێ لەزكرنێ، واتە دەمێ ئاخفتنكەر دڤێت بلەز باخڤیت داكو وزە و دەمەكێ كێمتر بهێتە مەزاختن، ئەڤجا ب شێوەیێ ئاخفتنێ بیت یان ب شێوێ نڤیسینێ بیت (خۆشناو عەزیز حەمە ئەمین، 2016: 98).

3- مروڤ بەردەوام ژلایێ پراگماتیكێڤە زمانی بكاردهینیت، واتە هەمی دەمان یانژی گەلەك جاران مروڤ دەمێ د ئاخڤیت پەشیمان دبیت ژ هندەك پەیڤێن ئەوی بكارهیناییت د ئاخفتنێدا، یانژی د ئاخفتنا خۆدا بێژیت مەرەما من ئەو نەبوو و ئەز پەشیمانم ژ ئەوێ گۆتنێ (محەمەد مەعروف فەتاح، 2010: 16). وەكی د ئەڤێ رستێدا دیار دبیت:

دەمانبینیت.

ب واتایا:

1- ئێمە تۆمان دەبینی.

2- تۆ ئێمە دەبینیت.

ئاخفتنكەر دشێت ل دیف دەم و جهێ ئاخفتنێ، واتایا مەرەم ژێ هەی هەلبژێریت و بێژیت: واتایا (ئێكێ) یان واتایا (دووێ) من مەرەم پێ هەبوو.

مۆرفۆفۆنۆسینتاكس و ئیكۆنۆمی (ئابوریكرن) د زمانیدا:

مۆرفۆفۆنۆسینتاكس د هندەك دەماندا ل گەل ئیكۆنۆمیێ د زمانیدا دهێتە دیتن ب تایبەتیژی د هندەك حالەتاندا، ئانكو دیاردا مۆرفۆفۆنۆسینتاكسێ پەیوەندی هەتا رادەیەكێ ل گەل ئیكۆنۆمیێ (ئابوریكرن) د زمانیدا هەیە، لێ بەری ئەم بهێین ئەوێ پەیوەندیێ و ئەوان حالەتان دیاركەین یێن كو گرێدای مۆرفۆفۆنۆسینتاكسێڤە، پێدڤییە ل دەستپێكێ (ئیكۆنۆمی)یێ د زمانیدا دیار بكەین كا چاوا هاتە دناڤ بوارێ زمانڤانیێدا.

ژبەر ئەوێ گرنگیا ئیكۆنۆمیێ بۆ ژیانا مروڤی هەی و پێشكەفتنا كۆمەلگەهان بۆ هۆكارێ دروستكرنا پەیوەندیان دناڤبەرا وەلاتاندا، ئەڤ چەندە بۆ هۆكار زمانڤان هزرێ تێدا بكەن و مفای ژێ وەربگرن و ڤەگوهێزن دناڤ زانستێ زمانیدا. لەورا دكارێن زۆربەیا زمانڤانێن هەمە

جۆردا بەرچاڤ دبیت كو زمان ب ئیكۆنۆمیێڤە كار دكەن، هەر ئەڤەژی بۆ ئەگەرێ ئەوێ چەندێ كۆمەكا ڤەكولین و پەرتوكان دەربارەی پرەنسیپێن ئیكۆنۆمیێ د زمانیدا بهێنە بەلاڤكرن، ل خوارێ دێ باس ل هندەك ئەوان سەرچاوان كەین یێن چەمكێ ئیكونۆمیێ د زمانیدا باسكرین:-

زمانڤانێ عەرەب (أدور یوحنا) ئەڤێ دیاردەیێ ددەتە نیاسین و دبێژیت: ((بریتییە لە سەرفكردنی كەمترین وزە بە كورتترین كات و ڕوونترین ڕێگا)). كاتێك دێتە سەر ئەوەی كە ڕوونی بكاتەوە كەمترین وزە چییە؟ دەڵێت (زمان دەنگە، دەنگیش وزەی ماسولكەیی و دەروونی دەوێت، كە پێویستیەكی زۆری بە وزە هەیە) كەواتە ئاخاوتن بۆ ماوەی یەك كاتژمێر هەمان وزەی پێویستە وەك ڕویشتن بۆ ماوەی یەك كاتژمێر (دەروون عبدالرحمن ساڵح، 2012: 21).

زمانڤانێ فەرەنسی (بییر جیرو) چەمكێ ئیكۆنۆمیێ د زمانیدا ددەتە نیاسین و دبێژیت: ئابوریكرن د ئاخفتنێدا گرێدایە ب مەزاختنا كێمترین وزێ، هەر ژبەر هندێ ب سەرچاوەك ژ سەرچاوەیێن گوهورینا واتایێ دهێتە دانان (بییر جیرو، 1992: 108- 109).

هەروەسا د پێناسەیەكا دیدا ژلایێ (د. فاخر هاشم الیاسری)ڤە هاتیە ئەنجامدان بۆ ئیكۆنۆمیێ و دبێژیت: ((ئیكۆنۆمی بنەمایە بۆ دەربڕین لە مەبەست یان واتا بە كەمترین وزە لە دەربڕیندا، یان كورتترین شێواز و ڕێگا بۆ دەربڕین)) (دەروون عبدالرحمن ساڵح، 2012: 22).

پەیوەندیا مۆرفۆفۆنیمێ ل گەل مۆرفۆفۆنۆسینتاكسێ:-

یا خۆیایە د ناڤبەرا ئاستێن زمانیدا هەتا رادەیەكێ پەیوەندی ل گەل ئێكدا هەنە، ئانكو ئەم نەشێین هندەك جاران ئاستێن زمانی ژێك جودا بكەین، چونكی ژێكجوداكرنا ئەوان كارەكێ ب ساناهی نینە، یان ب واتایەكا دی دێ بێژین كو گەلەك جاران دەمێ ئەم شرۆڤەكرنا ئاستەكێ زمانی دكەین، دێ بینین هندەك جاران بێیكو مروڤ هەست پێ بكەت تێكەلی ئاستەكێ دیتر بوویە، ئەڤە ئەوێ چەندێ خۆیا دكەت چەوا؟ پەیوەندی دناڤبەرا ئاستێن زمانیدا هەیە، هۆسا پەیوەندی دناڤبەرا مۆرفۆفۆنیم و مۆرفۆفۆنۆسینتاكسێداژی هەیە، چونكی مۆرفۆفۆنیم (پەیوەندی و كارلێكرنا دوو ئاستێن شرۆڤەكرنا مۆرفۆلۆجی و فۆنۆلۆجییێیە، بۆ ب دەستخستنا ئاستەكێ جودا كو دبێژنێ ئاستێ مۆرفۆفۆنیمێ) (ار. اچ، روبینز، 1392: 440).

هەروەسا ((بە پێ ی بۆچوونێكی تر كە پێی وایە مۆرفۆفۆنیم ئەو مۆرفیمانەن كە لە ڕووی پێكهاتەوە لە یەك فۆنیم پێكهاتوون، واتا بە بڕوای ئەوان ئەو یەكە زمانیانەی كە لە ئاستی فۆنۆلۆجیدا بە فۆنیم هەژمار دەكرێن و بە هەمان فۆرمەوە دەچنە ئاستی مۆرفۆلۆجییەوە، بەڵام بە مۆرفیم شیكردنەوەیان بۆ دەكرێت دەبن بە مۆرفۆفۆنیم، چونكە هەردوو ئاستی مۆرفۆلۆجی و فۆنۆلۆجی بەشدارن لە شیكردنەوەی ئەو یەكە زمانیانەدا)) (هێرش كەریم حەمید، 2015: 12-13).

وەك:

جوان+ ی جوانی [ی] مۆرفۆفۆنیمە چونكی تاكە فۆنیمە و ئەركێ مۆرفیمێ دگێریت.

یان

مێرگەسۆر [ە]مۆرفۆفۆنیمە، چونكی نواندنا فۆنیمەكێ كرییە و وەكو ناڤبەند پەیڤا لێكدای دروستكرییە.

لێ مۆرفۆفۆنۆسینتاكس وەكو ئاستەكێ لاوەكیێ زمانی هەروەكی مە ئاماژە پێدای كو ژ ئەنجامێ تێكەلبوون و دناڤئێكچوونا هەرسێ ئاستێن (فۆنۆلۆجی، مۆرفۆلۆجی، سینتاكسێ) دروستبوویە،((كە زاراوەكە بە ڕێگەی (كردتاندن و كۆكردنەوە) دروستبووە، بە چەشنێك لە كۆكردنەوەی (سینتاكس) لە گەل (مۆرف) و (فۆنۆ) دوای كردتاندنی (لۆجی) پێكهاتووە)) (خۆشناو عەزیز حەمە ئەمین، 2016: 96).

پشتی مە مۆرفۆفۆنیم و مۆرفۆفۆنۆسینتاكس دیاركرین دێ هێین باس ل پەیوەندییا دناڤبەرا ئەواندا كەین:

1- مۆرفۆفۆنیم ئاستەكێ هەڤپشكە دناڤبەرا هەردوو ئاستێن زمانی (فۆنۆلۆجی و مۆرفۆلۆجی) دروستبوویە، لێ مۆرفۆفۆنۆسینتاكس ئەوژی ئاستەكێ هەڤپشكە بەلێ دناڤبەرا ئاستێن (فۆنۆلۆجی و مۆرفۆلۆجی و سینتاكسێ) دروستبوویە. كەواتە د هەردوو بابەتێن مۆرفۆفۆنیم و مۆرفۆفۆنۆسینتاكسێ ئاستێن (فۆنۆلۆجی و مۆرفۆلۆجی) دهێنە دیتن كو ئەڤە خالا هەڤپشكە دناڤبەرا ئەوان هەردوو بابەتاندا.

2- دیسان ئێك ژ خالێن دیێن هەڤپشك دناڤبەرا ئەواندا ئەڤەیە د ئاستێ مۆرفوفۆنیمێدا یەكێن (مۆرفیم، و فۆنیم) دهێنە دیتن، یانژی بێژین فۆنیمەكە و نواندنا مۆرفیمەكێژی دكەت. وەكو: مۆرفیما [ب]وەكو پێشگر دچیتە سەر هندەك ناڤان و هەڤالكاری دروست دكەت، وەكو:

هك	ن	پێشگر
ب كوردی =	كوردی +	ب
ب فارسی =	فارسی +	ب
ب عەرەبی =	عەرەبی +	ب

(دلمان قطاس طاهر، 2013: 49).

بەلێ د ئاستێ (مۆرفۆفۆنۆسینتاكس)ێژی، یەكێن (فۆنیم، مۆرفیم) دهێنە دیتن، بەلێ ب ئەڤی شێوەییە سەرەڕای كو فۆنیمەكە نواندنا مۆرفیمەكێ دكەن لێ د هەمان دەمدا ژی ئەركەكێ سینتاكسێژی دگێریت: وەكو: بنڤیسە.

مۆرفیما [ب] سەرەڕای ئەو فۆنیمە و نواندنا مۆرفیمەكێ كرییە، بەلێ د هەمان دەمداژی ئەركەكێ سینتاكسیژی ئەنجامدایە، ئەوژی دەمێ دكەڤیتە بەری گرێیا كاری و ئاراستەی كەسێ دووێ دكەن، رستە دبیتە رستەكا داخوازی و داخوازی ژ كەسێ بەرامبەر دكەت كو ئەوی كاری بكەت ئەوژی نڤیسینە.

كەواتە پشتی مە هەردوو ئاستێن مۆرفۆفونیم و مۆرفۆفۆنۆسینتاكسێ دیاركرین، بۆ مە دیاربوو ئەوان ئاستان پەیوەندی ل گەل ئێكدا هەیە و د هەمان دەمدا د هندەك لایەناندا وەكهەڤ و هەڤپشكن وەكو مە دیاركرین.

پەیوەندیا مۆرفۆسینتاكسێ ل گەل مۆرفۆفۆنۆسینتاكسێ:-

بێگومان مۆرفۆسینتاكسێژی پەیوەندی ب مۆرفۆفۆنۆسینتاكسێڤە هەیە، یانژی بێژین كو چەوا؟ مۆرفۆفۆنیمێ پەیوەندی و خالێن هەڤبەش ل گەل مۆرفۆفۆنۆسینتاكسێڤە هەیە ب هەمان شێوە مۆرفۆسینتاكسێژی پەیوەندی ل گەل ئەوێ دیاردێ هەیە، كەواتە مۆرفۆسینتاكس ئێك ژ بابەتێن سینتاكسێیە كو ڕادبیت ب كۆمكرنا خاسلەتێن مۆرفیم و سینتاكسێ. بۆ نموونە ژمارێن (تاكی، دووانی، كۆمكرن) ژ ساخلەتێن ئەوێ یێن مۆرفیمێ یان مۆرفۆلۆجی هەبونا مۆرفیمێن تایبەتن ب دووانی و كۆمێڤە و خاسلەتێن ئەوێ یێن سینتاكسی كارتێكرنا ئەوێیە ل سەر شێوەیێن دی د پێكهاتێ یان سینتاكسێدا (رمزی منير بعلبكی، 1990: 318).

یانژی ((مۆرفۆسینتاكس پێكهاتەیەكی ئالوزی تێكچرژاوە، بە بەشداریكردنی مۆرفیمە وشەسازییەكان و مۆرفیمە رستەسازییەكان لە پێكهاتەیەكی رستەسازیدا كە بە هۆی پەیوەندییە سینتاكسییەكاوە بە یەكترییەوە بەستراون ئەم رستەیە بە رستەیێكی ناوكەوتو لە ناو یەكدا شكاوە ناو دەبرێت، بۆ نموونە: پێكهاتەیەكی مۆرفۆسینتاكسی وەك (بردمیان) دەتوانین بۆ ئەم مۆرفیمانەی خوارەوەی شی بكەینەوە:

برد: مۆرفیمی وشەسازییە.
م: مۆرفیمی رستەسازییە.
یان: مۆرفیمی رستەسازییە)).

(یارا قادر حەمەد، 2013: 71).

ئانكو دیاردا مۆرفۆسینتاكسێ ب بەشداریكرنا مۆرفیمێن وشەسازی و یێن رستەسازی و د پێكهاتەیەكا رستەسازیێدا ب رێكا پەیوەندیێن سینتاكسی پێكڤە گرێداینە، و ئەو رستە ب رستەیەكا كورتكری دهێنە ناڤكرن وەكو نموونا مە بەری نوكە دیاركری.

بەلێ ئەگەر ئەم سەحكەینە دیاردا مۆرفۆفۆنۆسینتاكسێ دێ بینین ((لە تێكەڵبوونی سێ ئاستەكانی زمان (فۆنۆلۆجی، مۆرفۆلۆجی، سینتاكس) ئەم دیاردەیە (مۆرفۆفۆنۆسینتاكس) ڕوودەدات)) (نازەنین جلال أحمد، 2015: 254).

كەواتە پشتی مە هەر ئێك ژ مۆرفۆسینتاكسێ و مۆرفۆفۆنۆسینتاكسێ داینە دیاركرن، بۆ مە دیاربوو ئەوان هەردوو دیاردانژی پەیوەندی ل گەل ئێك هەیە وەكو ل خوارێ دیار:

1- مۆرفۆسینتاكس وەكو ئاستەكێ لاوەكیێ زمانی ژ ئەنجامێ تێكەڵبوونا هەردوو ئاستێن زمانی (مۆرفۆلۆجی و سینتاكس)ێ دروستبوویە، بەلێ ئاستێ مۆرفۆفۆنۆسینتاكسێ ئەوژی ژ ئەنجامێ تێكەڵبوونا سێ ئاستێن زمانی (فۆنۆلۆجی و مۆرفۆلۆجی و سینتاكس)ێڤە دروستبوویە، ئانكو د ئاستێن مۆرفۆسینتاكسی و مۆرفۆفۆنۆسینتاكسێ ئاستێن (مۆرفۆلۆجی و سینتاكس) دهێنە دیتن،

ئەڤەژی خالا لێكچوونێیە دناڤبەرا ئەوان هەردوو ئاستاندا.

2- هەروەسا د هەردوو ئاستاندا دانەیا (مۆرفیم)ێ دهێتە دیتن، كو ب ئەڤی شێوەییە د ئاستێ مۆرفۆسینتاكسێدا ئەو مۆرفیم ئەركەكێ سینتاكسی دگێریت وەكو مۆرفیما ناسیاریێ د كرمانجیا ناڤەراستدا كو (ەكە) و ئەلۆمۆرفێن ئەوێیە. وەك:

رستە	م. ناسیاری
كوڕ هات.	كوڕەكە هات.
منداڵ نووست.	منداڵەكە نووست.

(ەكە) سەرەڕای كو وەكو مۆرفیمەكێیە ئەوژی مۆرفیما ناسیارییێیە د كرمانجیا خوارێدا بەلێ ل گەل هندێ دشێت ((لە چوارچێوەی فرێزو رستەدا باری رێزمانی بگورێت)) (فەرەیدون عبدول محمد، ابو بكر عمر قادر، 2010: 126).

بەلێ د ئاستێ مۆرفۆفۆنۆسینتاكسێدا دانەیا (مۆرفیم)ێ دهێتە دیتن، بەلێ ب ئەڤی شێوەییە ئەو مۆرفیم نواندنا فۆنیمەكێژی دكەت و د هەمان دەمدا ئەركەكێ سینتاكسی دگێریت وەكو مۆرفیما (ت) د كرمانجیا خوارێدا:

خوێندت. (جهناڤێ (ت) ئەركێ بكەری یێ دیتی) كارێ بوری.

ئانكو د ئەڤێ نموونێدا وەكو مۆرفیمەكێیە و ئەوژی ئەركێ جهناڤێ لكاوێ كەسێ دووێ یێ تاك دبینیت د دەستەیا خاوەنیدا و فۆنیمەكەژی و ئەركەكێ سینتاكسێژی وەرگرتییە ئەوژی ئەركێ (بكەری)یە (نفل صالح اسلام، 2015: 112).

ئانكو پشتی مە هەردوو ئاست دیاركرین بۆ مە دیاربوو كو هەردوو ئاستان واتە (مۆرفۆسینتاكس) و (مۆرفۆفۆنۆسینتاكس)ێ، پەیوەندی ل گەل ئێك هەیە.

- جوداهیا مۆرفۆفۆنیمێ ل گەل مۆرفۆفۆنۆسینتاكسێ:-

بەری نوكە مە ئاماژە ب ئەوێ چەندێ دا، كو مۆرفۆفۆنیمێ پەیوەندی ل گەل مۆرفۆفۆنۆسینتاكێ هەیە، لێ ئەڤە ئەوێ رامانێ نادەت مۆرفۆفۆنیمێ چ جوداهی ل گەل مۆرفۆفۆنۆسینتاكسێ نینە، بەلێ هندەك خالێن جودا ژی دناڤبەرا ئەواندا هەنە، چونكی مۆرفۆفۆنیم ژ ئەنجامێ تێكەلبوونا هەردوو ئاستێن (مۆرفۆلۆجی و فۆنۆلۆجی) دروست دبیت كو ب ناڤێ (مۆرفۆفۆنیم) دهێتە ناڤكرن، یان ب واتایەكا دی بێژین: مۆرفۆفۆنیم د ئاستێ مۆرفۆلۆجیێدا مۆرفیمە و د ئاستێ فۆنۆلۆجیێدا دبیتە فۆنیم، یان ب مەرجەكێ ئەو مۆرفیم ب شێوەیێ فۆنیمەكێ خۆ نیشانبدەت ل ئەوی دەمی ئەڤ ئاستە كو (مۆرفۆفۆنیمە) دروستدبیت.

كەواتە ئەگەر ئەم مۆرفۆفۆنیمێ پێناسە بكەین دێ بێژین: ((مۆرفۆفۆنیم ئەو تاكە دەنگانەن كە لە ئاستی دەنگسازیدا فۆنیمن و دەتوانن لە ئاستی وشەسازیدا ببن بە مۆرفیم)) (عەبدوڵلا حوسێن ڕەسول، 2014: 50). یانژی مۆرفۆفۆنیم ئەو یەكەیە كو دبنەرەتدا فۆنیمە بەلێ د هەمان دەمدا ب ئەركێ مۆرفیمێژی ڕادبیت و ب وێنەیێ مۆرفیما سەرەكی دەردكەڤیت، یان ل دەمێ فۆنیم نواندنا مۆرفیمەكێ دكەت دبیتە یەكەیا ئەوێ یا سەرەكی (رمزی منیر بعلبكی، 1990: 318). هەروەسا هاتیە مۆرفۆفۆنیم پێكهاتیە ژ ئەوێ گوهۆڕینا دەنگی ئەوا ب سەر مۆرفیماندا دهێت، ئەڤەژی ژبۆ پتر ب ساناهیكرنا لێڤكرنێیە (خالد محمود جمعە، 2008: 129). ئەڤە مۆرفۆفۆنیمە.

بەلێ ئەگەر ئەم بهێین سەحكەینە مۆرفۆفۆنۆسینتاكسێ دێ بێژین ئێكە ژ ئەوان ئاستێن لاوەكی یێن كو ژ ئەنجامێ تێكەلبوونا هەرسێ ئاستێن (فۆنۆلۆجی، مۆرفۆلۆجی، سینتاكس)ێ دروستبووی. یان مۆرفۆفۆنۆسینتاكس ب واتا هندێ دهێت كو ئەو تاكە فۆنیم ئەركێ فۆنیمێ ببینیت د ئاستێ فۆنۆلۆجیێدا و ببتە مۆرفیم د ئاستێ مۆرفۆلۆجیێدا و بشێت د هەمان دەمدا د ئاستێ رستەسازیێدا ئەركەكێ بگێریت.

پشتی مە هەردوو ئاست داینە دیاركرن دێ هێین جوداهیا دناڤبەرا ئەواندا دیاركەین:

1- مۆرفۆفۆنیم وەكو ئاستەكێ لاوەكی ژ ئەنجامێ تێكەلكرنا دوو ئاستان دروست دبیت ئەوژی ئاستێن (مۆرفۆلۆجی و فۆنۆلۆجی)نە، بەلێ مۆرفۆفۆنۆسینتاكس ژ ئەنجامێ تێكەلكرنا سێ ئاستان دروست دبیت ئەوژی ئاستێن (مۆرفۆلۆجی، فۆنۆلۆجی، سینتاكس)ن.

2- د بابەتێ مۆرفۆفۆنیمێدا ئاستێ سینتاكسێ ناهێتە دیتن، چونكی ژ ئەنجامێ تێكەلبوونا دوو ئاستان دروستبوویە، بەلێ د بابەتێ مۆرفۆفۆنۆسینتاكسێدا، ئاستێ (سینتاكسێ) دهێتە دیتن، چونكی ژ ئەنجامێ تێكەلبوونا سێ ئاستان دروست دبیت، ئەڤە دبیتە خالا جوداهیێ یا گرنگ دناڤبەرا ئەواندا.

3- هەروەسا خالەکا دییا مۆرفۆفۆنیمیێ ژ مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێ جودا دکەت ئەڤەیە کو د مۆرفۆفۆنیمێدا یەکێن (مۆرفیم، فۆنیم) دهێنە دیتن یانژی ئەو تاکە دەنگن کو د ئاستێ فۆنۆلۆجیێدا فۆنیمن و دشێن د ئاستێ مۆرفۆلۆجیێدا ببنە مۆرفیم. وەك:

هن		پا. د [ی]	ن. د
جوان	+	ی	جوانی
چاك	+	ی	چاکی
هەژار	+	ی	هەژاری

(دلمان قطاس طاهر، 2013: 58).

بەلێ ئەڤ یەکە واتە (مۆرفیم و فۆنیم) سەرەڕای کو د ئاستێ مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێدا هەنە ل گەل هندێ ئەرکەکێ سینتاکسی دگێریت، وەك:

دەرکەڤە.

مۆرفیما (ە) د ئەڤێ رستەییدا، ئەو وەکو تاکە فۆنیمەژی و د هەمان دەمدا ئەرکێ سینتاکسێژی دبینیت ئەڤ (ە) وەکو بکەری دهێت، مەبەست (تو) دەرکەڤە. ئەڤ چەندە د ئاستێ مۆرفۆفۆنیمێدا نینە ژبەرکو د ئەڤی ئاستیدا ئەو مۆرفیمە ب تنێ نواندنا فۆنیمەکێ دکەت، بێ ی کو ئەرکەکێ سینتاکسێ بگێریت، ئەڤەیە دبیتە خالا جوداهیێ دناڤبەرا ئەواندا.

ئانکو بۆ مە دیاربوو دناڤبەرا ئەوان هەردوو بابەتاندا هندەك جوداهیژی هەنە وەکو مە دیارکرین.

جوداهیا مۆرفۆسینتاکسێ ل گەل مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێ:

ژ هەژی ئاماژێیە بێژین دیاردا مۆرفۆسینتاکسێ سەرەڕای کو پەیوەندی ل گەل مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێ هەبوو، بەلێ ل گەل ئەوێ چەندێژی هندەك جوداهی دناڤبەرا ئەواندا هەنە، ژبەرکو مۆرفۆسینتاکس هەلگرێ هەردوو ئاستێن مۆرفۆلۆجی و سینتاکسییە دناڤبەرا ئاستێن زمانیدا. یان زاراڤەکێ زمانییە دوو ئاستێن زمانی د ئێك ئاستدا کۆمڤە دکەت ل ژێر ناڤێ (مۆرفۆسینتاکسێ).

کەواتە ((مۆرفۆسینتاکس بریتییە لە پێکهاتەیەکی ئالوزی تێکچڕژاو، دروستبوونەکەی بەهۆی مۆرفیمەکانی مۆرفۆلۆجی و سینتاکسییەوە دەبێت)) (شەهاب شێخ تەیب، 2020: 103). یان ((مۆرفۆسینتاکس ئەو ئاستەی زمانە، کە لە ئەنجامی پەیوەندی و تێکچڕژانی هەردوو ئاستی مۆرفۆلۆجی و ئاستی سینتاکس پەیدادەبێت، بەوەی هەموو ئەو فۆرمە مۆرفۆلۆجیانە دەگرێتەوە، کە ئەرکیان لە سینتاکسدا هەیە بە کەتیگۆرییە مۆرفۆسینتاکسیەکان ناودەبرێن)) (ئومێد بەرزان برزۆ، 2010: 28). ئانکو مۆرفۆسینتاکس ڤەکولینێ ل کاتیگۆرێن رێزمانی یان یەکەیێن زمانی دکەت ئەوێن هاوبەش دناڤ هەردوو ئاستێن وشەسازی و رستەسازیێدا (شێرزاد سەبری عەلی ، ئاراز مونیب، 2016: 192). ئەڤە مۆرفۆسینتاکسە.

بەلێ د مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێدا پێدڤیە ئەو مۆرفیم ب شێوەیێ فۆنیمێ بن و ب ئەرکێ مۆرفۆلۆجی ڕابن و د هەمان دەمدا ئەرکەکێ سینتاکسێژی جێبەجێ بکەن، یان مۆرفۆفۆنۆسینتاکس ئێك ژ ئەوان ئاستێن لاوەکییە ئەوێن ژ تێکەلکرنا هەرسێ ئاستێن (فۆنۆلۆجی، مۆرفۆلۆجی، سینتاکس)یدا دروستبووی. ل ئەڤێرێ بۆ مە دیار دبیت کو هندەك جوداهی دناڤبەرا ئەوان هەردوو ئاستێن لاوەکیدا هەنە ل خوارێژی دێ ب چەند خالەکان ئەوان جوداهیان دیار کەین:-

1- مۆرفۆسینتاکس ئەو ئاستێ لاوەکیێ زمانیە ئەوێ ژ تێکەلکرنا هەردوو ئاستێن (مۆرفۆلۆجی و سینتاکس)ێ پەیدابووی. بەلێ مۆرفۆفۆنۆسینتاکس ژ تێکەلکرنا سێ ئاستان پەیدابوویە کو ئەوژی ئاستێن (فۆنۆلۆجی، مۆرفۆلۆجی، سینتاکس)ن.

2- د ئاستێ مۆرفۆسینتاکسێدا ئاستێ فۆنۆلۆجیێ ناهێتە دیتن، ژبەرکو ژ تێکەلکرنا ئاستێن (مۆرفۆلۆجی، سینتاکس)ێ پەیدابوویە، بەلێ ئاستێ (فۆنۆلۆجی) د مۆرفۆفۆنۆسینتاکێدا دهێتە دیتن، ئەڤە خالا جوداهییێیە.

3- دیسان ئێك ژ خالێن دیێن جوداهیێ دناڤبەرا ئاستێن مۆرفۆسینتاکسێ و مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێ ئەڤەیە کو د ئاستێ مۆرفۆسینتاکسێدا یەکەیا (فۆنیم)ێ تێدا بەشداریێ ناکەت، یانژی بێژین د ئەوی ئاستیدا ئەو مۆرفیم وەکو فۆنیمێ ناهێتە هژمارتن ب تنێ مۆرفیمەکە و ئەرکێ سینتاکسێ وەرگرتیە، بەلێ د ئاستێ مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێدا ئەو مۆرفیم وەکو فۆنیمەکێیە یانژی نواندنا فۆنیمەکێ دکەت و د هەمان دەمدا ئەرکەکێ سینتاکسێژی وەردگریت، کو ئەڤ چەندا هەیە مۆرفۆسینتاکسێ ژ مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێ جودا دکەت.

- ئەرێ مۆرفۆفۆنۆسینتاکس پتر نێزیکی مۆرفۆفۆنیمێ یان مۆرفۆسینتاکسێیە؟

پشتی مە باس ل پەیوەندی و جوداهییا مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێ ل گەل مۆرفۆفۆنیمێ و مۆرفۆسینتاکسێ کری، پرسیارەك د مێشکێ مروڤیدا دروستدبیت، ئەوژی ئەڤەیە کو ئایا مۆرفۆفۆنۆسینتاکس پتر نێزیکی مۆرفۆفۆنیمێ یان مۆرفۆسینتاکسێیە؟ د بەرسڤا ئەڤێ پرسیارێدا دێ بێژین کو مۆرفۆفۆنۆسینتاکس پتر نێزیکێ مۆرفۆسینتاکسێیە ژ مۆرفۆفۆنیمێ، ژبەرکو د ئاستێ مۆرفۆفۆنیمێدا وەکو مە دیارکری ب تنێ مۆرفیمەکە و نواندنا فۆنیمەکێ دکەت، بەلێ ئاستێ مۆرفۆسینتاکسێ مۆرفیمە و ئەرکەکێ سینتاکسی دگێریت، کو ئەڤە خالەکا گرنگە د مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێدا ئەڤە ژلایەکێڤە.

ژلایەکێ دیڤە ئەم دشێین بێژین کو ژلایێ ئەرکیڤەژی پتر نێزیکی مۆرفۆسینتاکسێیە، ژبەرکو پتریا مۆرفۆسینتاکسان رۆڵێ مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێ دگێرن، وەکو مە بەری نوکەژی ئاماژە پێدای کو گرنگترین تشت د ئاستێ مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێ پێدڤیە ئەرکێ سینتاکسی بگێریت، ئەڤە د مۆرفۆفۆنیمێدا ناهێتە دیتن، ب ئەڤێ چەندێ مۆرفۆفۆنۆسینتاکس پتر نێزیکی مۆرفۆسینتاکسێیە ژ مۆرفۆفۆنیمێ. وەکو ئەڤان نموونێن ل خوارێ دیار دبیت:

مۆرفۆفۆنیما (ب):

ب+ رەگ   ناڤێ بکەری   د ئەڤان نموونەاندا

مۆرفیما (ب) رۆڵێ

ب+ کوژ   بکوژ   مۆرفۆفۆنیمێ دیتیە

ب+ کڕ   بکڕ

پاشگرێ (تر) یێ پلا بەراورد و پاشگرێ (ترین) یێ پلا باڵا وەکو کەرستەیەکێ مۆرفۆسینتاکسێ دهێتە دیتن وەکو د ئەڤان نموونەاندا:

دێژین زیرەکترە ژ نازدارێ.

من جوانترین دیاری بۆ تە هینا.

مۆرفیما (ب):

ئەڤ مۆرفیمە رۆڵێ مۆرفۆفۆنۆسینتاکسێ دبینیت وەکو د ئەڤێ نموونێدا دیار دبیت:

بچینە.

مۆرفیما (ب) ل ئەڤێرێ فۆنیمە و د هەمان دەمدا دبیتە مۆرفیم کو ئەوژی مۆرفیما کارێ فەرمانیە (داخوازیە) و سەرەرای ئەوێ چەندێ رۆڵەکێ سینتاکسیژی دیتیە هەروەسا (ب) وەکو مۆرفۆفۆنۆسیناکسێ رۆڵێ خۆ گێرایە.

- پشکا دووێ:-

مۆرفۆفۆنۆسینتاکس و پراکراکتیککرنا ئەوێ د زمانێ کوردی (گوڤەرا بەهدینی)دا:-

دەستپێك:

مۆرفۆفۆنۆسینتاکس وەکو ئاستەکێ زمانی یێ لاوەکی، ژ ئەنجامێ تێکەلکرن و دناڤئێکداچوونا هەرسێ ئاستێن (فۆنۆلۆجی، مۆرفۆلۆجی، سینتاکس)ێ دروستبوویە، ئانکو د ناڤبەرا ئەوان هەرسێ ئاستێن زمانی یێن مە بەری نوکە ئاماژە پێدای پەیوەندیەك هەیە، کو ژ ئەنجامێ ئەڤێ پەیوەندیێ و تێکەلکرنا ئەوان ئاستان ل گەل ئێك مۆرفۆفۆنۆسینتاکس دروستبوویە، کەواتە هەردەمێ تاکە فۆنیمەك شیا ببیتە مۆرفیم د ئاستێ مۆرفۆلۆجیێدا و د هەمان دەمدا د ئاستێ سینتاکسێدا ئەرکەکێ ببینیت دێ بێژنێ (مۆرفۆفۆنۆسینتاکس).

د ئەڤێ پشکا پراکتیکێدا دێ هەوڵدەین تیشکێ ئێخینە سەر ئەوان مۆرفۆفۆنۆسینتاکسان کو مە ژ ژێدەر و ئاخفتنا گۆڤەرا بەهدینی وەرگرتینە. و ل دویف رێزبەندیا ئەلفۆبێیا کوردی رێزکرینە:

1- مۆرفیما (ە):-

مۆرفیما (ە) ئێك ژ ئەوان مۆرفیمایە ئەوێن کو د ئاستێ رێزمانێدا گەلەك چالاکە، ئەڤ چەندە ژی ڤەدگەریت بۆ ئەوێ چەندێ ئەڤ مۆرفیمە کومەکا ئەرکێن گرنگ ئەنجام ددەت. دبیتە کەرستەیەکێ مۆرفۆفۆنۆسینتاکسی، ژبەرکو ئەڤ کەرستە هەڤپشکە دگێرانا چەند ئەرکان د ناڤ هەرسێ ئاستێن ل خوارێ دیار:

أ- ئاستێ فۆنۆلۆجی:

د ئاستێ فۆنۆلۆجیدا /ە/ فۆنیمە و وەکو فۆنیمەکا ڤاوڵە سەرەدەری ل گەل دهێتە کرن.

ب- ئاستێ مۆرفۆلۆجی:

د ئاستێ مۆرفۆلۆجیدا (ە) مۆرفیمە و مۆرفیمەکا بەندا رێزمانییە.

ج- ئاستێ سینتاکسی:

د ئاستێ سینتاکسێدا ئەڤ کەرستە چەند ئەرکان دبینیت:

1- ئەرکێ کارێ نەتەمام (نەتەواو):

ئەڤ مۆرفیمە واتە مۆرفیما (ە) وەكو كارێ نەتەمام (بێهێز) ئەركێ خۆ دبینیت، بۆ نموونە مۆرفیما (ە) دەمێ دبیتە كارەكێ نەتەمام ل گەل ئەوان رستان دهێت یێن كو كارەكێ (تەواو) تێدا نەبیت. وەك:

كوردستان وەلاتەكێ جوانەِ.

شلێر كچەكا ژیرەِ.

چیایێ گارەی بلندەِ.

ئاشتی مامۆستایێ منەِ.

2- جهناڤێ لكاو بۆ كەسێ دووێ یێ تاك د رێژەیا فەرمانێدا. وەك:

جوتیار زەڤیێ بكێلەِ.

قوتابی وانێ بنڤیسەِ.

تو هوزانێ بخوینەِ.

تو گولێ بچینەِ.

3- ئامرازێ پەیوەندی:

ئەڤ مۆرفیمە واتە مۆرفیما (ە) ئەركێ ئامرازێ پەیوەندیێ دبینیت، دەمێ ب كارێ بوری، نەبوری، داخوازیێ كۆم، كارێ نەتەمامڤە دهێتە نڤیسین. وەك:

ئاشنا هاتەِ مالا مە. كارێ بوری.

كاوە دێ چیتەِ زاخۆ. كارێ نەبوری.

هەرنەِ دەرڤە. كارێ داخوازی.

زەری دێ بیتەِ مامۆستا. كارێ نەتەمام.

4- مۆرفیما دەمێ نۆكەیە د رستا ڕاگەهاندنێدا. وەك:

ئەو كوردەِ. كورد (گ. ن)+ ø (رەگێ بوون)+ ە (م. دەمێ نۆكە)+ ø جهناڤێ كەسێ سێێ تاك.

ڕەوان ئەندازیارەِ. ئەندازیار (گ. ن)+ ø (رەگێ بوون)+ ە (م. دەمێ نۆكە)+ ø جهناڤێ كەسێ سێێ تاك.

5- مۆرفیما بوریێ تەواو. وەك:

ئەو هاتیەِ. ها (رەگێ كاری)+ ت (م. دەمێ بوری)+ ی (م. هەڤالناڤێ كراو)+ ە (م. بوریێ تەواو)+ ø جهناڤێ كەسێ سێێ تاك.

ئەو چوویەِ. چـ (رەگێ كاری)+ و (م. دەمێ بوری)+ ی (م. هەڤالناڤێ كراو)+ ە (م.بوریێ تەواو)+ ø جهناڤێ كەسێ سێێ تاك.

6- مۆرفیما بوریێ خۆزیێ. وەك:

خۆزی ئەو سەركەڤتبایەِ.

خۆزی ئەو دەرچووبایەِ.

خۆزی ئەو هاتبایەِ.

(نقل صالح اسلام، 2015: 109- 110).

10- جهناڤێ لكاو بۆ كەسێ سێێ تاك:

ئەڤ مۆرفیمە دبیتە جهناڤێ لكاو بۆ كەسێ سێێ تاك ئەگەر كەڤتە ل گەل كارێ نەبووری د (د. س)دا، یاسایا ئەوێ ب ئەڤی شێوەیە: (د+ ڕەگ+ ە). وەك:

ئەو د ئەزموونێدا سەردكەڤەِ. (د+ ڕەگ+ ە).

ئەو پەرتووكێ دكڕەِ. (د+ ڕەگ+ ە).

ئەو ترومبێلێ دفرۆشەِ. (د+ ڕەگ+ ە).

مامۆستا وانەیێ دنڤیسەِ. (د+ ڕەگ+ ە).

11- جێگرێ ئامرازێ (بۆ) یێ پەیوەندیێ:

مۆرفیما (ە) د هندەك دەماندا جهێ مۆرفیما (بۆ) یا پرێپۆزیشینی دگریت، بەری ئەم نموونان دیار بكەین فەرە پێناسەكا كورت بدەینە ئامراز (پرێپوزیشن)ی و د پێناسەكرنا ئەوێدا هاتیە: ((پرێپوزیشن ئەو بەشەی ئاخاوتنە كە وجودی سەربەخۆی هەیە و واتاكەی لە پاڵ وشەی تردا دەردەكەوێت)) (ئازاد ئەمین فەرەج باخەوان، 1998: 129- 130). ئانكو ئامراز ئەو بەشێ ئاخفتنێیە، یێ كو ژلایێ شێوە (فۆرم)یڤە سەربەخۆیە، بەلێ ژلایێ واتاییڤە سەربەخۆ نینە (بەندە)، چونكی واتایا ئەوێ ب تنێ یا روون و ئاشكرا نینە بەلكو پێدڤیە ل گەل پەیڤەكا دیتر بهێت هەتا واتایا ئەوێ ئاشكرابیت. وەك:

ئەو هاتن بۆ دهوکێ. ئەو هاتنە دهوکێ.
ئەم چون بۆ مەلەڤانگەهێ. ⟵ ئەم چونە مەلەڤانگەهێ.

واتە مۆرفیما (ە) دبیتە جێگرێ مۆرفیما (بۆ) و هەمان رۆلێ ئەوێ دبینیت ئەوژی ئامرازێ پەیوەندییە.

کەواتە پشتی مە مۆرفیما (ە) ل گەل ئەرکێن ئەوێ دیارکرین، مۆرفیما (ە)ژی دبیتە (مۆرفۆفۆنۆسینتاکس) ژبەرکو مۆرفیما (ە) سەرەڕای کو مۆرفیمە و نواندنا فۆنیمەکێیە ژی و د هەمان دەمدا رۆلەکێ گرنگ ژی د بیاڤێ سینتاکسێدا هەیە.

2- مۆرفیما (ا):-

مۆرفیما (ا) د زمانێ کوردی (د. س)دا مۆرفیمەکا چالاکە. چ د بیاڤێ مۆرفۆلۆجیدا وەك مۆرفیمەکا دارشتنێ (پاشگر، ناڤبەند، ناڤگر) ژبۆ ئاڤاکرنا پەیڤێن نوی یێن فەرهەنگی و چ د بیاڤێ سینتاکسێدا وەك مۆرفیمەکا رێزمانی (نیشانا نفشی د دۆخێ راستەوخۆدا، نیشانا کۆمکرنێ د دۆخێ نەڕاستەخۆ (تیان)دا، نیشانا تافێ بوری) ژبۆ گوهۆڕینەکێ د واتاییدا و دیتنا ئەرکەکێ رێزمانی. ئەڤ مۆرفیمە د هەردوو بیاڤێن (مۆرفۆلۆجی، سینتاکسێ)ژیدا مۆرفیمەکا بەندە (سەگڤان جەمیل محەمەد، 2008: 31).

پرانیا زمانڤانێن کورد د ڤەکولینێن خۆ یێن رێزمانیدا ئاماژە ب ئەڤێ مۆرفیمێ واتە مۆرفیما (-ا) کرینە. ئەڤ مۆرفیمە ب گەلەك ئەرکان رادبیت، یانژی بێژین ئەڤ مۆرفیمە دبیتە مۆرفۆفۆنۆسینتاکس، واتە مۆرفیمەکە و د هەمان دەمدا نواندنا فۆنیمەکێژی دکەت، و ئەرکەکێ سینتاکسێژی دبینیت، ئەڤ کەرستە هەڤپشکە د گێرانا چەند ئەرکاندا د ناڤ هەرسێ ئاستێن ل خوارێ دیارکری:

أ- ئاستێ فۆنۆلۆجی:

د ئاستێ فۆنۆلۆجیدا /ا/ فۆنیمە و وەکو فۆنیمەکا ڤاول سەرەدەری ل گەل دهێتە کرن.

ب- ئاستێ مۆرفۆلۆجی:

د ئاستێ مۆرفۆلۆجیدا (ا) مۆرفیمە و مۆرفیمەکا بەندا رێزمانییە.

ج- ئاستێ سینتاکسی:

ئەڤ مۆرفیمە د ئاستێ سینتاکسێدا چەند ئەرکێن جودا دگێڕیت، ل خوارێ دێ هەولدەین ئەوان ئەرکان دیارکەین:

1- ئەرکێ دەمێ بوری (رابردوو):-

((مۆرفیما (ا) مۆرفیمەکا دەمێ بورییە بۆ دروستکرنا رەگێ بوری دچیتە سەر مۆرفیما بنجی د فارسیا ناڤەڕاستدا، بەلێ د هەمان دەمدا ئەڤ مۆرفیمە د زمانێ کوردی ژی دا وەك مۆرفیمەکا دەمێ بوری بکار دهێت)) (سلێمان ئیسماعیل رەجەب، 2006: 74). وەك:-

جوتیاری زەڤی کێلـا. کێل (رەگێ کاری)+ ا (م. دەمێ بوری).

عەیشێ هەڤیر شێلـا. شێل (رەگێ کاری)+ ا (م. دەمێ بوری).

ئەندازیاری خانی پیڤا. پیڤ (رەگێ کاری)+ ا (م. دەمێ بوری).

2- نیشانا نفشێ مێ د دۆخێ خستنەپالدا:

وەك:

کچا کامیرانی هات.
هەڤالـا تە جوانە.
نەسرینا بەژن زراڤ چوو.

ئەگەر ئەم بەرێخۆ بدەینە ئەوان نموونێن مە دیار کرین، دێ بینین نیشانا نفشێ مێ د دۆخێ خستنەپالێدا، هندەك جاران ل گەل ناڤێن گشتی هاتینە و هندەك جاران ل گەل ناڤێن تایبەتی دەرکەڤتینە، بەلێ هەر چەوا بیت نیشانا ئەوێ بۆ ناڤێ تاکێ مێ (ا)یە، وەکو د ئەڤان نموونان‌دا پتر دیار دبیت:-

1- نی. نف مێ: ناڤێ گشتی:
تە کتێبا من بر.
خویشکا من ژ هەڤلێرێ هات.
من مەتەکا تە دیت.

2- نی. نف مێ: ناڤێ تایبەتی:
سولاڤا مە چوو.
سیپەلـا من نڤست.
بەفرینا لەزگینی چو.

3- نی. نف مێ: ناڤێ کۆمەل (کۆمەلێ):
رەڤدا گورگان هاتێ.

ئەو ژ ترسێن شلخاِ مێشان رەڤی.

هەر د دۆخێ خستنەسەردا ل گەل ژمارێن كەرتيژی دهێن. وەك:

نيڤاِ قوتابيان چوونە سەيرانێ.

شڤانی سێكاِ پەزی فرۆت. (سێك= 3/1 ژمارا كەرتيە.

چارێكاِ قوتابيان دەرنەچووينە.

جوتيارى هەشتێكاِ زەڤيێ كێلا.

(سەگڤان جەميل محەمەد، 2008: 98- 99).

3- مۆرفيما كۆمێ (كۆمكرنێ):

ئەڤ مۆرفيمە واتە مۆرفيما (ا) رۆلێ كۆميژی دگێريت، هەر چەندە مۆرفيما كۆمێ د هەردوو ديالێكتاندا (د. س) و (د. ن)دا مۆرفيما (ان)ە، لێ گەلەك جاران ب شێوێ (ا) ژی دەردكەڤيت. وەك:

كوڕاِ (ن) ديلان گرێدا.

قوتابياِ (ن) وانە خواند.

مامۆستاياِ (ن) كۆمبونەك كر.

دارڤاناِ (ن) دار بڕين.

تێبينی: هەژيە ل ئەڤێرێ بێژين كو د بنەرەتدا مۆرفيما كۆمێ (ان)ە، بەلێ پشتی كەڤتنا (ن)ا كۆمێ فۆنيما /ا/ ب تنێ مايە و ئەركێ خۆ ژ دەستنەدايە، ئەوژی ئەركێ كۆمكرنێيە.

4- مۆرفيما بەردەواميێ:

دەمێ كارێ رستێ د دەمێ نهۆيێ بەردەوامدا بيت، بكەرێ رستێ دشێت مۆرفيما (ا) بۆ دۆخێ بەردەواميێ وەرگريت. وەك:

ئەزاِ ڤەكولينێ دنڤيسم. ئەز (جهناڤ)+ ا (مۆرفيما نفشێ مێ بۆ دۆخێ بەردەواميێ)

ئەڤيناِ تێشتێ دخۆت. ئەڤين (ناڤ)+ ا (مۆرفيما نفشێ مێ بۆ دۆخێ بەردەواميێ)

بەفراِ لێدكەت. بەفر (ناڤ)+ ا (مۆرفيما نفشێ مێ بۆ دۆخێ بەردەواميێ)

ديسان مۆرفيما (ا) يا بەردەواميێژی ل گەل ناڤێن گشتی و تايبەتيدا دەردكەڤن. وەك:

أ- نی. نف مێ: ناڤێ گشتی:

كچكاِ شيڤێ دخۆت.

مامۆستاياِ وانێ دخوينيت.

(ی) د ئەڤێرێدا وەكو ناڤبەند هاتيە ژبەركو نابيت دوو بزوێن ل دويف ئێك بهێن.

ب- نی. نف مێ: ناڤێ تايبەتی:

شريناِ خوارنێ دلێنيت.

شەرميناِ دهێتە ئەڤێرێ.

كاژيناِ ترومبێلێ دهاژووت.

دێريناِ كراسی ددرويت.

5- دۆخێ ئاماژێ:

(د زمانێ كوردی (د. س)دا ئاماژە ب (كەس، تشت)ەكێ نێزيك يان دوير دهێتە كرن ب رێكا مۆرفيمێن دۆخێ ئاماژەكرنێ ئەو ژی مۆرفيما (ئەڤ - ە) بۆ نێزيك و (ئەو - هە) بۆ دوير دهێن. بەلێ مۆرفيمێن نفشی (- ێ) بۆ ناڤێ تاكێ نێر و (- ا) بۆ ناڤێ تاكێ مێ دهێت و (- ێت، - ێن) بۆ ناڤێ كۆ يێ نێر و مێ د ئەڤی دۆخيدا ل گەل ئاماژا دوير دهێن) (ژيروان سەعيد حاجی بەدری، 2019: 64- 65).

بەلێ ژبەركو ئەم باسێ مۆرفيما (ا) دكەين، لەوڕا ب تنێ دێ ئاماژێ ب ئەوێ دەين. وەك:

ئەو ژنكاِ هە داپيرا منە.

ئەو مالـاِ هە باركر.

ئەو ئافرەتاِ هە مامۆستايا مەيە.

6- دۆخێ تەواويێ:

مۆرفيما نفشی (ا) د دۆخێ تەواويێدا بۆ ناڤێ تاكێ مێ دهێت. وەك:

ديلاناِ هاتی.

من سولاڤاِ ديتی.

مە ماركێتەكاِ كڕی.

7- دۆخێ بوونا كەينونێ:

ئەڤ دۆخە ل گەل كارێ (بون)دا دهێت و كارێ (بون) واتايا (كەينونێ) ددەت، د ئەڤی دۆخيدا مۆرفيما (- ا) ل گەل ناڤان (بكەر)ی دهێن د تاڤێن بوری و نهۆدا. وەك:

سولاڤاِ سپييە.

كاڤيناِ جوانە.

ئەزا زيرەك بوم.

ئەگەر ئەم ب هويرى بەرێخۆ بدەينە ئەڤان نموونان، دێ بينين مۆرفيما (- ا) د ئەڤان دۆخ و ئەركاندا رۆلێ مۆرفۆفۆنۆسينتاكسێ گێرايە، كەواتە مۆرفيما (- ا) ئێك ژ ئەوان مۆرفيمێن چالاكە ئەوێن ب ئەڤی رۆلی رادبيت، يانژى مۆرفيما (- ا) ژبلی كو ئەو مۆرفيمە و وەكو فۆنيمەكێيە و د هەمان دەمدا ئەركەكێ سينتاكسێژى ديتييە، ب ئەڤێ چەندێ ئەو وەكو (مۆرفۆفۆنۆسينتاكس) هاتيە نيشاندان.

3- مۆرفيما (ب):-

مۆرفيما (ب) ژی ئێك ژ ئەوان مۆرفيمانە، ئەوێن كو رۆلەكێ گەلەك گرنگ و چالاك دبينيت، ئەڤ رۆلێ گرنگ و چالاك ژی د زڤريتەڤە بۆ هەلگرتن يان بەخشينا واتايێ (هاتنە ئارا)يێدا. ((واتايا (هاتنە ئارايی)ش زۆر گشتی و فەرهەنگییە و لەڕەوتی ئاخاوتندا و بە پێی ئەو فۆرمانەی پاش و پێشی دەكەون، واتای وردتر و تايبەتی تری جۆڕاو جۆر دەبينێ)) (عەبدلوەهاب خالد موسا، 2000: 29). وەكو مە بەری نوكە ئاماژە پێدای ئەڤ مۆرفيمە يا گرنگ و چالاكە، و دبيتە كەرستەيەكێ مۆرفۆفۆنۆسينتاكسی، ژبەركو ئەڤ كەرستە هەڤپشكە د گێرانا چەند ئەركان د ناڤ هەرسێ ئاستێن ل خوارێ ديار:

أ- ئاستێ فۆنۆلۆجی:

د ئاستێ فۆنۆلۆجيدا /ب/ فۆنيمە و وەكو فۆنيمەكا كۆنسونانت سەرەدەری ل گەل دهێتە كرن.

ب- ئاستێ مۆرفۆلۆجی:

د ئاستێ مۆرفۆلۆجيدا (ب) مۆرفيمە و مۆرفيمەكا بەندا رێزمانییە.

ج- ئاستێ سينتاكسی:

ئەڤ مۆرفيمە د ئاستێ سينتاكسيدا چەند ئەركێن جودا دگێڕيت. وەك:

1- ئەركێ رەگێ كارێ بون و هەبون. وەك:

زاروكەك ژ دايك بِو.

واتە (زاروكەك هاتە د ئارايێدا).

ب (رەگێ كارێ بون)+ و (م. دەمێ بورى)+ ø (جهناڤێ كەسێ سيێ تاك).

لولاڤێ مامۆستايەك باش هەبِو.

كاروانی پێنوسەك جوان هەبِو \ ب واتايا هەبون دهێت د ئەڤان نموونان‌دا.

نەسرينێ خانييەكێ مەزن هەبِو.

ژهەژی ئاماژەكرنێيە ل ئەڤێرێ بێژين كو ئەڤە ل دويف ئەوێ بوچونێيە ئەوا دبێژيت (هە) پێشگرە.

2- مۆرفيما فەرمانی (داخوازی) و مەرجی و خۆزگەيی. وەك:

مۆرفيما (ب) ئەركێ مۆرفيما فەرمانی (داخوازی) دبينيت ئەوژی دەمێ ئاخفتنكەر تشتەكێ يان كريارەكێ ددەتە پاڵ كەسێ بەرامبەر، كو ئەوی كاری ئەنجام بدەت، يانژی ئەنجام نەدەت، ل ئەوی دەمی ئەو ڕستە دێ بيتە رستەكا فەرمانی (داخوازی).

هەروەسا چاوانيا دروستكرنا ئەڤێ رێژێ ب ئەڤی شێوەييە (بە دانانی پێشگری (ب) لە پێش بنج لە گەڵ (ە) بۆ كەسی دووەمی تاك و (ن) بۆ كەسی دووەمی كۆ لە كۆتايی بنج)، كەواتە ئەڤ رێژە ژلايێ كەسيڤە ب تنێ كەسێ دوويێ وەردگريت ب (تاك و كۆم)ڤە (سلێمان ئيسماعيل رەجەب، 2006: 92- 93). وەك:

تو وانێ بِنڤيسە. (ب) م. داخوازی+ نڤيس (رەگ)+ (ە) ج. لكاو بۆ كەسێ دووێ تاك.

تو سێڤێ بِخۆ. (ب) م. داخوازی+ خۆ (رەگ)+ (ø).

هوين چيرۆكێ بِخوينن. (ب) م. داخوازی+ خوين (رەگ)+ (ن) ج. لكاو بۆ كەسێ دووێ كۆ.

هوين جلكان بِشۆن. (ب) م. داخوازی+ شۆ (رەگ)+ (ن) ج. لكاو بۆ كەسێ دووێ كۆ.

ب هەمان شێوێ دارشتنا كارێ داخوازی، د مەرجی و خۆزگەييدا دبيتە پێشگر و ئەركێ مۆرفيما هينانا ئارايی دبينيت. وەك:

ئەگەر بِخوينی، دێ سەركەڤی. (مەرجی)

ئەگەر ترومبێلێ بِهاژووی، دێ بيە شوفێر. (مەرجی)

((كەواتە مۆرفيمی (ب) لە ياسای (ب+ رەگ+ جێناو) وەك مۆرفيمێك لە پێكهاتنی كرداری رانەبردوو لە رێژەی مەرج و خۆزگە و دانانيدا، هەروەها لە پێكهاتنی رێژەی كرداری فەرماندا بەشداريدەكات)) (ئومێد بەرزان برزو، 2017: 83).

3- ئەركێ ئامرازێ پەيوەنديێ:

ئەڤ مۆرفيمە (ب) ب ئەركێ ئامرازێ پەيوەنديێ د (د. س)دا رادبيت. وەك:

لانايێ شاهـ بِ پێيان زفڕاندە ماڵ.

ئەز بِ هەوە يێ سەر بلندم.

پێشمەرگان بـِ خوینا خۆ بەرەڤانی ژ كوردستانێ كر.

4- مۆرفیما مەرجیێ تەواو. وەك:

پێدڤیە ئەوی وانە نڤیسیبیت.

من كار كریِت.

خۆزی ئەو مریِت.

5- مۆرفیما مەرجی د تافێ دهێتێ مەرجیێ سادەدا. وەك:

دڤێت ئەز بِچم.

دڤێت ئەم بِچن.

پێدڤیە قوتابی رێزێ ل مامۆستایان بِگرن.

پشتی مە مۆرفیما (ب) دایە دیاركرن د ئەڤان نموونااندا، دیاربوو مۆرفیما (ب) وەكو مۆرفۆفۆنۆسینتاكس هاتیە نیشاندان، ژبلی هندێ كو مۆرفیمەكا رێزمانییە، هەروەسا رۆلێ فۆنیمەكێ گێرایە و ئەركەكێ سینتاكسیژی ئەنجام دایە.

4- مۆرفیما (ت):

ئەڤ مۆرفیمە وەكو مۆرفیمەكا دەمێ بوری دهێتە هژمارتن، چونكی ب لابرنا (ن)ا چاوگی ئەو (ت) دەلالەتا مۆرفیما دەمێ بوری دكەت، وەكو ئەڤان نموونان:

هاتن - ن چاوگی = هات. م. دەمێ بوری.

كەڤتن - ن چاوگ = كەڤت. م. دەمێ بوری.

گوتن - ن چاوگی = گوت. م. دەمێ بوری.

مۆرفیما (ت) دبیتە كەرستەیەكێ مۆرفۆفۆنۆسینتاكسی، ژبەركو ئەڤ كەرستە هەڤپشكە دگێرانا چەند ئەركان د ناڤ هەرسێ ئاستێن ل خوارێ دیار:

أ- ئاستێ فۆنۆلۆجی:

د ئاستێ فۆنۆلۆجیدا /ت/ فۆنیمە و وەكو فۆنیمەكا كۆنسونانت سەرەدەری ل گەل دهێتە كرن.

ب- ئاستێ مۆرفۆلۆجی:

د ئاستێ مۆرفۆلۆجیدا (ت) مۆرفیمە و مۆرفیمەكا بەندا رێزمانییە.

ج- ئاستێ سینتاكسی:

ئەڤ مۆرفیمە د ئاستێ سینتاكسیدا چەند ئەركێن جودا دگێریت. وەك:

1- ئەركێ مۆرفیما دەمێ بوری:

مۆرفیما (ت) ئەركێ مۆرفیما دەمێ بوری دبینیت. وەك:

ئازاد ب دوو بابەتان كەڤتـِ. م. دەمێ بوری.

جوتیاری گەنم فرۆشتـِ. م. دەمێ بوری

من كۆتر گرتـِ. م. دەمێ بوری.

مامۆستای وانە گوتـِ. م. دەمێ بوری

2- مۆرفیما رێككەڤتنێ بۆ كەسێ سیێ تاك ل گەل كارێ بوری د رێژا مەرجیێ تەواودا. وەك:

ئەگەر شرین چوبتـِ. م. رێككەفتنێ.

رەنگە كۆتر فریبتـِ. م. رێككەفتنێ.

خۆزی نەوزاد هاتبتـِ. م. رێككەفتنێ.

3- مۆرفیما رێككەڤتنێ بۆ كەسێ سیێ تاك ل گەل كارێ نهۆ و دهێت یێن تێپەر و تێنەپەر د رێژا راگەهاندنێ و مەرجیێن سادەدا. وەك:

داخاز دچتـِ. نهۆ یێ

شرین دهێتـِ. راگەهاندنێ.

دارا دێ كۆترێ گرتـِ. دهێت یێ

دێرین دێ كراسی بەتـِ. راگەهاندنێ.

دبیت ئەو ترومبێلێ بكرتـِ. دهێت یێ

دڤێت نازدار بچتـِ. مەرجی.

پشتی مە ئەركێن مۆرفیما (ت) دیاركرین بۆ مە دیاربوو (ت)ژی دبیتە مۆرفۆفۆنۆسینتاكس، چونكی (ت) مۆرفیمە و نواندنا فۆنیمێژی كرییە و د هەمان دەمدا ئەركەكێ سینتاكسێژی گێرایە.

5- مۆرفیما (چ):-

دبیتە كەرستەیەكێ مۆرفۆفۆنۆسینتاكسی، ژبەركو ئەڤ كەرستە هەڤپشكە دگێرانا چەند ئەركان د ناڤ هەرسێ ئاستێن ل خوارێ دیار:

أ- ئاستێ فۆنۆلۆجی:

د ئاستێ فۆنۆلۆجیدا /چ/ فۆنیمە و وەكو فۆنیمەكا كۆنسونانت سەرەدەری ل گەل دهێتە كرن.

ب- ئاستێ مۆرفۆلۆجی:

د ئاستێ مۆرفۆلۆجیدا (چ) مۆرفیمە و مۆرفیمەكا سەربەخۆ و تەوەرەیەژی.

ج- ئاستێ سینتاكسی:

ئەڤ مۆرفیمە د ئاستێ سینتاكسیدا چەند ئەركێن جودا دگێریت. وەك:

1- ئەركێ مۆرفیما پرس:

ئەڤ مۆرفیمە وەكو مۆرفیمەكا سەربەخۆ دشێت رۆلێ مۆرفیمەكا پرس ببینیت، د (د. س)دا. وەك:

چ دخۆی؟

چ دکەی؟

یانژی: تە خوارن خوار؟ بەرسڤ: چ؟

نەسرینێ وانە نڤیسی؟ بەرسڤ: چ؟

2- رەگێ چاوگێ (چون). وەك:

ئەز چوم.

تو چوی. چ: رەگێ چاوگێ (چون)ە.

ئەم چوین.

(نقل صالح اسلام، 2015: 112).

پشتی مە مۆرفیما (چ) ل گەل ئەرکێن ئەوێ دیارکرین، مۆرفیما (چ)ژی دبیتە مۆرفۆفۆنۆسینتاکس، ژبەرکو ئەو مۆرفیمەکە و نواندنا فۆنیمەکێ ژی دکەت و د هەمان دەمدا ئەرکەکێ سینتاکسێژی دبینیت.

6- مۆرفیما (د):-

مۆرفیما (د)ژی ب ئێك ژ مۆرفیمێن دەمێ بوری دهێتە هژمارتن. چونکی د دەمێ بوریدا ب دوماهیکا رەگیڤە دمینیت و دبیتە هێمایەك و دەربرینێ ژ دەمێ بوری دکەت.

دبیتە کەرستەیەکێ مۆرفۆفۆنۆسینتاکسی، ژبەرکو ئەڤ کەرستە هەڤپشکە دگێرانا چەند ئەرکان د ناڤ هەرسێ ئاستێن ل خوارێ دیار:

أ- ئاستێ فۆنۆلۆجی:

د ئاستێ فۆنۆلۆجیدا /د/ فۆنیمە و وەکو فۆنیمەکا کۆنسونانت سەرەدەری ل گەل دهێتە کرن.

ب- ئاستێ مۆرفۆلۆجی:

د ئاستێ مۆرفۆلۆجیدا (د) مۆرفیمە و مۆرفیمەکا بەندا رێزمانییە.

ج- ئاستێ سینتاکسی:

ئەڤ مۆرفیمە د ئاستێ سینتاکسیدا چەند ئەرکێن جودا دگێریت. وەك:

1- ئەرکێ مۆرفیما دەمێ بوری:

مۆرفیما (د) ئەرکێ مۆرفیما دەمێ بوری دبینیت. وەك:

ئەوان وانە خواند.

بارانێ بەفرا ل سەرێ چیای حەلاند.

نەسرینێ گۆشت قەلاند.

دلداری گۆسك شكاند.

2- ئامرازێ پەیوەندی. وەك:

پێشمەرگەی ئالایێ کوردستانێ د ئاخێرا چکلاند.

جوتیاری بەرەك دچیچکێن ل سەر دارا هژیرێ وەرکر.

ڤەژین د من ناگەهیت.

3- مۆرفیما تافێ نەهۆ:

ئەڤ مۆرفیمە ب ئەرکێ مۆرفیما تافێ نەهۆ د رێژا راگەهاندنێ یا سادە د (د. س)دا دبینیت. وەك:

ئەز زەڤیێ دکێلم.

ئەو دچیتە هەولێرێ.

ئاکام هەر رۆژ وەرزشێ دکەت.

4- مۆرفیما بەردەوامیێ د تافێ بوریدا:

مۆرفیما (د) ب ئەرکێ مۆرفیما بەردەوامیێ ل گەل تافێ بوری د رێژا راگەهاندنێ د (د. س)دا دبینیت. وەك:

من چیرۆك دخواند.

جوتیاری زەڤی دکێلا.

شرینێ وانە دنڤیسی.

پێلین دهاتە مالا مە.

کەواتە مۆرفیما (د)ژی دبیتە (مۆرفۆفۆنۆسینتاکس)، ژبەرکو ئەو وەکو مۆرفیمەکێیە و نواندنا فۆنیمەکێ کرییە و د هەمان دەمدا ئەرکەکێ سینتاکسێ ژی گێرایە.

7- مۆرفیما (ر):-

ئەڤ مۆرفیمە د (د. س)دا وەکو مۆرفیمەکا دەمێ بوری دهێتە هژمارتن، ئەڤ مۆرفیمە د کوردیا سەریدا ب تایبەت ل دەمێ بەری فۆنیما /د/ دهێت، فۆنیما /د/ ژناڤ دچیت و جهێ خۆ ددەتە مۆرفیما (ر) وەکو مۆرفیما دەمێ بوری دەردکەڤیت (سلێمان ئیسماعیل رەجەب، 2006: 77). وەك:

سولاڤێ شیڤ خوار.

مریشکێ هێکەك کر.

پەروینێ نامە بر.

بابێ رەوانی مر.

دبیتە کەرستەیەکێ مۆرفۆفۆنۆسینتاکسی، ژبەرکو ئەڤ کەرستە هەڤپشکە دگێرانا چەند ئەرکان د ناڤ هەرسێ ئاستێن ل خوارێ دیار:

أ- ئاستێ فۆنۆلۆجی:

د ئاستێ فۆنۆلۆجیدا /ر/ فۆنیمە و وەکو فۆنیمەکا کۆنسونانت سەرەدەری ل گەل دهێتە کرن.

ب- ئاستێ مۆرفۆلۆجی:

د ئاستێ مۆرفۆلۆجیدا (ر) مۆرفیمە و مۆرفیمەكا بەندا رێزمانییە.

ج- ئاستێ سینتاكسی:

ئەڤ مۆرفیمە د ئاستێ سینتاكسیدا ئەركێ مۆرفیما دەمێ بوری دبینیت. وەك نموونێن مە بەری نوكە داینە دیاركرن.

پشتی مە ئەركێ ئەڤێ مۆرفیمێ دیاركری، مۆرفیما (ر) دبیتە (مۆرفۆفۆنۆسینتاكس). چونكی مۆرفیمە و ئەو وەكو فۆنیمەكێیە و ئەركەكێ سینتاكسێژی دگێریت.

8- مۆرفیما (ژ):-

دبیتە كەرستەیەكێ مۆرفۆفۆنۆسینتاكسی، ژبەركو ئەڤ كەرستە هەڤپشكە دگێرانا چەند ئەركان د ناڤ هەرسێ ئاستێن ل خوارێ دیار:

أ- ئاستێ فۆنۆلۆجی:

د ئاستێ فۆنۆلۆجیدا /ژ/ فۆنیمە و وەكو فۆنیمەكا كۆنسونانت سەرەدەری ل گەل دهێتە كرن.

ب- ئاستێ مۆرفۆلۆجی:

د ئاستێ مۆرفۆلۆجیدا (ژ) مۆرفیمە و مۆرفیمەكا بەندا رێزمانییە.

ج- ئاستێ سینتاكسی:

ئەڤ مۆرفیمە د ئاستێ سینتاكسیدا دبیتە ئامرازێ پەیوەندی د (د. س)دا. وەك:

سێڤ ژ دارێ كەڤت.

ڤیان ئاڤێ ژ كانیێ دهینیت.

ئەو ژ دوور هاتبوون.

نێرگز ژ جادێ دەربازبو.

كەواتە مۆرفیما (ژ) دبیتە (مۆرفۆفۆنۆسینتاكس) ژبەركو ژبلی ئەو مۆرفیمە و نواندنا فۆنیمەكێژی دكەت و د هەمان دەمدا ئەركەكێ سینتاكسێژی دگێریت.

9- مۆرفیما (ش):-

مۆرفیما (ش) ئێك ژ ئەوان مۆرفیمانە یێن كو ژلایێ بكارهینانێڤە رۆلەكێ گرنگ د زمانێ كوردیدا دبینیت، ب تایبەتی د ئاستێ سینتاكسێدا، واتە مۆرفیمی (ش) ((یەكێكە لەو مۆرفیمانەی كە سەربەخۆ بەكارنایەت و واتای تەواو بە دەستەوە نادات تا لە ناو رستەدا بەكار نەهێنرێت، واتە لە ئاستی سینتاكسدا دەورێكی سەرەكی دەگێرێ)) (ساجیدە عەبدوڵلا فەرهادی، 2013: 92).

دبیتە كەرستەیەكێ مۆرفۆفۆنۆسینتاكسی، ژبەركو ئەڤ كەرستە هەڤپشكە دگێرانا چەند ئەركان د ناڤ هەرسێ ئاستێن ل خوارێ دیار:

أ- ئاستێ فۆنۆلۆجی:

د ئاستێ فۆنۆلۆجیدا /ش/ فۆنیمە و وەكو فۆنیمەكا كۆنسونانت سەرەدەری ل گەل دهێتە كرن.

ب- ئاستێ مۆرفۆلۆجی:

د ئاستێ مۆرفۆلۆجیدا (ش) مۆرفیمە و مۆرفیمەكا بەندا رێزمانییە.

ج- ئاستێ سینتاكسی:

ئەڤ مۆرفیمە د ئاستێ سینتاكسێدا ڕاستە د (د. س)دا كێم دهێتە دیتن، بەلێ ئەڤ مۆرفیمە رۆلەكێ گرنگ دبینیت ئەوژی ڕۆلێ مۆرفیما جەختكرنییە، ئەڤ مۆرفیمە بەهرا پتر ل دەڤەردارێا ئاكرێ و گوندێن دەوروبەرێ ئەوێڤە دهێتە بكارهینان. وەك:

ئەركێ مۆرفیما جەختكرنێ. وەك:

ئاكرێ	دهوك
توش چویە وێرێ؟	توژی چویە وێرێ؟
من كتێب بۆ تەش كڕی.	من كتێب بۆ تەژی كڕی.
بابێ مەش هەكو بابێ هنگۆیە.	بابێ مەژی وەكی بابێ وەیە.
شەڤێ دیش كەهرەب نەهات.	شەڤا دیژی كارەب نەهات.

ئەگەر بەرێخۆ بدەینە ئەڤان نموونان دێ بۆ مە دیاربیت، ئەو مۆرفیما جەختكرنێ ئەوا ژلایێ خەلكێ دهوكێڤە دهێتە بكارهینان كو مۆرفیما (ژی)یە، بەلێ د دەڤوكا ئاكرێدا بەرامبەری وێ (یش، ش) دهێت بكارهینان (نەسرین عەبدوللا محەمەد تاهر، 2009: 58- 59).

لێ ب تنێ مە باس ل مۆرفیما (ش) كرییە، ژبەركو ئەو گرێداییە ب بابەتێ مەڤە، واتە (ش) دبیتە مۆرفۆفۆنۆسینتاكس ژبەركو ژبلی ئەو

مۆرفیما دوبارەکرنێیە د دەڤوکا ئاکرێدا، دیسان ئەو وەکو فۆنیمێیە و ئەرکەکێ سینتاکسێژی گێرایە.

10- مۆرفیما (ڤـ):-

دبیتە کەرستەیەکێ مۆرفۆفۆنۆسینتاکسی، ژبەرکو ئەڤ کەرستە هەڤپشکە دگێرانا چەند ئەرکان د ناڤ هەرسێ ئاستێن ل خوارێ دیار:

أ- ئاستێ فۆنۆلۆجی:

د ئاستێ فۆنۆلۆجیدا /ڤـ/ فۆنیمە و وەکو فۆنیمەکا کۆنسونانت سەرەدەری ل گەل دهێتە کرن.

ب- ئاستێ مۆرفۆلۆجی:

د ئاستێ مۆرفۆلۆجیدا (ڤـ) مۆرفیمە و مۆرفیمەکا نیمچە سەربەخۆیە .

ج- ئاستێ سینتاکسی:

ئەڤ مۆرفیمە د ئاستێ سینتاکسیدا ب تنێ ئەرکەکێ د (د. س)دا دبینیت. ئەوژی ئەرکێ ئامرازێ پەیوەندییە. وەك:

ترومبێلا تە ڤـ برایێ من بو.

ئەز موبایلێ نادەمە ڤـ تە.

چەند جۆرێن دەنگان ڤـ بەر ئەوان یاسایان دکەڤن؟

من پەرتۆك دا ڤـ شێروانی.

کەواتە د ئەڤان نموونانداا بۆ مە دیار دبیت مۆرفیما (ڤـ) دبیتە (مۆرفۆفۆنۆسینتاکس) ژبەرکو ئەوێ رۆلێ مۆرفیمێ گێرایە، و ئەو وەکو فۆنیمەکێیە و د هەمان دەمدا ئەرکەکێ سینتاکسێژی دگێریت.

11- مۆرفیما (ك):-

ئەڤ مۆرفیمە دبیتە کەرستەیەکێ مۆرفۆفۆنۆسینتاکسی، ژبەرکو ئەڤ کەرستە هەڤپشکە دگێرانا چەند ئەرکان د ناڤ هەرسێ ئاستێن ل خوارێ دیار:

أ- ئاستێ فۆنۆلۆجی:

د ئاستێ فۆنۆلۆجیدا /ك/ فۆنیمە و وەکو فۆنیمەکا کۆنسونانت سەرەدەری ل گەل دهێتە کرن.

ب- ئاستێ مۆرفۆلۆجی:

د ئاستێ مۆرفۆلۆجیدا (ك) مۆرفیمە و مۆرفیمەکا بەندا رێزمانییە.

ج- ئاستێ سینتاکسی:

د ئاستێ سینتاکسێدا مۆرفیما (ك) وەکو مۆرفیمەکا نەناسیاریێ دهێت، ئەوژی ل دەمێ مۆرفیما نەناسیاریێ (ەك) ل گەل ناڤەکێ دهێت، دوماهیا ئەوێ دەنگێ (ە)بیت، ل ئەڤێرێ (ە)یا مۆرفیما نەناسیاریێ دهێتە لادان و ب تنێ (ك) دمینیت (زێرین خورشید سەلیم، نەسرین عەبدللا محەمەد تاهر، 2015: 38). وەك:

پاڵە   پاڵەك هاتە سەر خانیێ مە.

خشتە   رێڤەبەری خشتەك بۆ ئەزموونان دانا.

واتە مۆرفیما (ك) دبیتە کەرستەیەکێ مۆرفۆفۆنۆسینتاکسی، ژبەرکو ئەو مۆرفیمە و نواندنا فۆنیمەکێ دکەت و د هەمان دەمدا ئەرکەکێ سینتکاسیژی دگێریت.

12- مۆرفیما (ل):-

دبیتە کەرستەیەکێ مۆرفۆفۆنۆسینتاکسی، ژبەرکو ئەڤ کەرستە هەڤپشکە دگێرانا چەند ئەرکان د ناڤ هەرسێ ئاستێن ل خوارێ دیار:

أ- ئاستێ فۆنۆلۆجی:

د ئاستێ فۆنۆلۆجیدا /ل/ فۆنیمە و وەکو فۆنیمەکا کۆنسونانت سەرەدەری ل گەل دهێتە کرن.

ب- ئاستێ مۆرفۆلۆجی:

د ئاستێ مۆرفۆلۆجیدا (ل) مۆرفیمە و مۆرفیمەکا نیمچە سەربەخۆیە .

ج- ئاستێ سینتاکسی:

د ئاستێ سینتاکسێدا دبیتە ئامرازێ پەیوەندی و پەیوەندیێن رێزمانی د ناڤبەرا کەرستاندا جێبەجێدکەت. وەك:

پێشمەرگێن قەهرەمان لـ سەنگەران بەرەڤانیێ دکەن.

ئەم لـ دهوکێ کاردکەین.

سەردار لـ ماڵێ رۆنشتییە.

ژیاری لـ سەیرانێ شاهی دکر.

ئاڤان لـ ماڵ نەبو.

پشتی مە مۆرفیما (ل) دیارکری، بۆ مە دیاربوو ئەڤ مۆرفیمە ژی دبیتە کەرستەیەکێ (مۆرفۆفۆنۆسینتاکس)ی، ژبەرکو ئەوێ رۆلێ مۆرفیمێ گێرایە و نواندنا فۆنیمەکێ ژی دکەت و د هەمان دەمدا ئەرکەکێ سینتاکسێژی دگێریت.

13- مۆرفیما (م):-

دبيتە كەرستەيەكێ مۆرفۆفۆنۆسينتاكسى، ژبەركو ئەڤ كەرستە هەڤپشكە دگێرانا چەند ئەركان د ناڤ هەرسێ ئاستێن ل خوارێ ديار:

أ- ئاستێ فۆنۆلۆجى:

د ئاستێ فۆنۆلۆجيدا /م/ فۆنيمە و وەكو فۆنيمەكا كۆنسونانت سەرەدەرى ل گەل دهێتە كرن.

ب- ئاستێ مۆرفۆلۆجى:

د ئاستێ مۆرفۆلۆجيدا (م) مۆرفيمە و مۆرفيمەكا بەندا رێزمانييە و تێگەهێن رێزمانيێن كەسێ ئێكێ هەلدگريت.

ج- ئاستێ سينتاكسى:

د ئاستێ سينتاكسێدا رێككەڤتنا رێزمانى جێبەجێدكەت د ناڤبەرا (بكەر، بەركار) ل گەل كارى ل دويف جۆر و دەمێ كارێ رستێ. وەك:

- دگەل كارێ بوريێ تێنەپەر:

ئەز هاتم.
ئەز كەڤتم.
ئەز نڤستم.

- دگەل كارێ نەبوريێ تێنەپەرێ نهۆ (نۆكە):

ئەز دهێم.
ئەز دكەڤم.
ئەز دنڤم.

- دگەل كارێ نەبوريێ تێنەپەرێ دهێت (داهاتو):

ئەز دێ هێم.
ئەز دێ كەڤم.
ئەز دێ نڤم.

ئەگەر ئەم بەرێ خۆ بدەينە ئەڤان نموونان، دێ بۆ مە ديار بيت، مۆرفيما (م) رۆلێ مۆرفۆفۆنۆسينتاكسێ ديتييە. ژبەركو (م) ژبلى كو مۆرفيما رێككەفتنێ يە ديسان ئەو فۆنيمە و ئەركەكێ سينتاكسيژى گێرايە.

14- مۆرفيما (ن):-

مۆرفيما (ن)ژى ئێك ژ ئەوان مۆرفيمانە ئەوێن كو د زمانێ كورديدا ب گشتى و د (د. س)دا ب تايبەتى رۆلەكێ گرنگ يێ هەى، نەخاسمە د بياڤێ سينتاكسێدا.

دبيتە كەرستەيەكێ مۆرفۆفۆنۆسينتاكسى، ژبەركو ئەڤ كەرستە هەڤپشكە دگێرانا چەند ئەركان د ناڤ هەرسێ ئاستێن ل خوارێ ديار:

أ- ئاستێ فۆنۆلۆجى:

د ئاستێ فۆنۆلۆجيدا /ن/ فۆنيمە و وەكو فۆنيمەكا كۆنسونانت سەرەدەرى ل گەل دهێتە كرن.

ب- ئاستێ مۆرفۆلۆجى:

د ئاستێ مۆرفۆلۆجيدا (ن) مۆرفيمە و مۆرفيمەكا بەندا رێزمانييە و تێگەهێن رێزمانى هەلدگريت.

ج- ئاستێ سينتاكسى:

ئەڤ كەرستە د ئاستێ سينتاكسێدا چەند ئەركان دگێريت. وەك:

1- ئەركێ جهناڤێ لكاوێ كەسێ دووێ يێ كۆم:

ئەڤ مۆرفيمە (ن) د دەستەيا جهناڤێن لكاودا (م، ى، ø، ين، ن، ن) د (د. س)دا دبيتە جهناڤێ لكاو بۆ كەسێ دووێ يێ كۆم و هەمى ئەوان ئەركان دگێريت يێن كو ئەڤ جهناڤە د رستەسازييدا وەردگريت. وەك:

- ئەركێ رێككەڤتنا بكەرى ل گەل كارى. وەك:

هوين هاتن.   تێنەپەر
هوين دێهين.
هوين چون.   تێنەپەر
هوين دێچن.

- ئەركێ رێككەڤتنا بەركارى ل گەل كارى. وەك:

مە هوين ديتن.   تێپەر
من هوين نەديتن.
مەهوين ئێخستنن.   تێپەر
وان هوين ئازادكرن.

2- جهناڤێ لكاوێ كەسێ سێيێ كۆم:

ئەڤ مۆرفيمە د دەستەيا جهناڤێ لكاودا (م، ى، ø، ين، ن، ن) د (د. س)دا دبيتە جهناڤێ كەسێ سێيێ كۆم و هەمى ئەوان ئەركان دگێريت يێن كو ئەڤ جهناڤە د رستەسازييدا وەردگريت. وەك:

- رێككەفتنا بكەرى ل گەل كارى. وەك:

ئەو هاتن.   تێنەپەر
ئەو دێهێن.
ئەو چون.   تێنەپەر
ئەو دێچن.

- رێككەفتنا بەركارى ل گەل كارى. وەك:

مە ئەو گرتن.   تێپەر
هەوە ئەو برن.

رەزڤانی ئەو هێلان.   تێپەر
جوتیاری ئەو چاندن.

(نفل صالح اسلام، 2015: 114- 115).

3- ئەرکێ جهناڤێ لکاو بۆ کەسێ دووێ یێ کۆم د کارێ فەرمانی (داخوازی)دا:-

مۆرفیما (ن) دبیتە جهناڤێ لکاو بۆ کەسێ دووێ یێ کۆم د کارێ داخوازیدا، جهناڤێن لکاو د کارێ فەرمانیدا ب تنێ جهناڤێن (ە، ن)ن ئەوژی جهناڤێ (ە) بۆ کەسێ دووێ یێ تاکە و جهناڤێ (ن) بۆ کەسێ دووێ یێ کۆمە، مەرەما مە ژی ئەڤ جهناڤەیە. وەکو د ئەڤان نموونان‌دا:

هوین پەرتوکان بکرن.
هوین کۆتران بفڕینن.
هوین گولان بچینن.
هوین تەشیێ بڕێسن.

4- مۆرفیما نەرێکرنێ:-

مۆرفیما (ن) د (د. س)دا دشێت ئەرکێ نەرێکرنێ ل گەل هندەك كاران ببینیت. وەك:

ئەز ترومبێلێ نزانم.   (ن) م. نەرێکرنێیە. نزانم نەرێیا (دزانم)ە.

ئەو ترومبێلێ نزانیت.   (ن) م. نەرێکرنێیە. نزانیت نەرێیا (دزانیت)ە.

ئەز نکارم چیرۆکان بنڤیسم.   (ن) م. نەرێکرنێیە نکارم نەرێیا (دکارم)ە.

5- مۆرفیما (ن) وەکو نیشانا چاوگی:-

بێگومان د زمانێ کوردیدا هەمی چاوگ ب پیتا (ن) یانژی بێژین (ن)ا چاوگی ب دوماهیك دهێن، ئەڤجا چ چاوگێ مە (ا، و، ی، ت، د)بیت، ڕاستە چاوگ د ڕستەیێدا وەکی ناڤی دهێتە بکارهینان، بەلێ چاوگ سەروکانیا دارشتنا کارییە. لەورا ئەگەر ئەم چاوگی پێناسە بکەین دێ بێژین: ((چاوگ وشەیەکە یا سەرچاوەیەکە بۆ دروستکردنی کاری رابردوو و ناو، کە لە ڕستەدا کردەوەیەك پیشان دەدات، بەلام ئەم کردەوەیە ناخرێتە پاڵ کەسێك یان شتێك، ژمارە و کاتیش تێدا نییە)) (نەریمان خۆشناو، 2012: 93). وەك:

نڤستن بۆ نەخۆشی ب مفایە.
خواندن جڤاکی پێشڤە دبەت.
ئەنجامێن هەلبژارتنان هاتنە ڕاگەهاندن.
دەستپێکرنا پرۆژەی هاتە پاشئێخستن.

پشتی مە مۆرفیما (ن) و ئەرکێن ئەوێ دیارکرین، بۆ مە دیاربوو مۆرفیما (ن)ژی دبیتە (مۆرفۆفۆنۆسینتاکس) ژبەرکو ژبلی ئەو مۆرفیمە و ئەو وەکو فۆنیمەکێیە ژی و دیسان ئەرکەکێ سینتاکسێژی گێڕایە.

15- مۆرفیما (و):-

دبیتە کەرستەیەکێ مۆرفۆفۆنۆسینتاکسی، ژبەرکو ئەڤ کەرستە هەڤپشکە دگێرانا چەند ئەرکان د ناڤ هەرسێ ئاستێن ل خوارێ دیار:

أ- ئاستێ فۆنۆلۆجی:

د ئاستێ فۆنۆلۆجیدا /و/ فۆنیمە و وەکو فۆنیمەکا ڤاوڵ سەرەدەری ل گەل دهێتە کرن.

ب- ئاستێ مۆرفۆلۆجی:

د ئاستێ مۆرفۆلۆجیدا (و) مۆرفیمە و مۆرفیمەکا بەندا ڕێزمانییە.

ج- ئاستێ سینتاکسی:

ئەڤ مۆرفیمە د ئاستێ سینتاکسێدا چەند ئەرکان دگێریت. وەك:

1- ئەرکێ مۆرفیما بەستنێ (پەیوەندیێ):

ئەڤ مۆرفیمە رۆلێ پێکڤە گرێدانێ دبینیت، یان بۆ پێکڤە گرێدانا دیارکری یان دیارکەران ل دەمێ دروستکرنا گرێیا ناڤیا لێکدای و ئالوز وەکو د ئەڤان نموونان‌دا:

أ- لێکدانا دوو پەیڤان بۆ دارشتنا گرێیا ناڤێ د چارچوڤێ ڕستێدا. وەك:

ئالین و دلین و لانا هاتن.
ڕێڤەبەر و مامۆستا و قوتابی چون.
من پێنوس و پەرتوك كڕین.
نارین و شرین و دایکا خۆ هاتنە ماڵا مە.

ب- ل گەل گرێیا هەڤالناڤی دهێت. وەك:

ئەوێ خۆ جوان و پاقژ کر.

ج- لێکدانا دوو ڕستان یان پتر بۆ پێکهینانا ڕستەکا لێکدای. واتە ئەڤ مۆرفیمە دشێت دوو ڕستێن سادە یان پتر لێکبدەت بۆ دروستکرنا ڕستەکا لێکدای. وەك:

بەنازێ کراس کەرکر و شێلازێ دری.
ئەز هاتم و ئەو چو.
شلێرێ ماڵ پاقژکر و نەسرینێ ئامان شیشتن.
نەوزاد هوزانێ دنڤیسیت و شڤان دخوینیت.

2- مۆرفیما دەمێ بوری:

ئەڤ مۆرفیمە رۆلێ مۆرفیما دەمێ بوری دگێریت. وەك:

سیلاڤ چو. چ (رەگێ کاری)+ و (م. دەمێ بوری)+ ø (جهناڤێ لکاو بۆ کەسێ سێیێ تاك) (نفل صالح اسلام، 201: 115).

3- بەسەریەکەوە بوون و بەردەوامیێ:

ئانکو مۆرفیما (و) هندەك جاران ل گەل دووبارەبوونا ناڤان دهێت کو بەردەوامیێ ددەتە ئەوی تشتی ئەویێ بەحس دکەت. وەك:

شاخ و شاخ چوو.

ئاڤ و ئاڤ چوو.

دەشت و دەشت چوو.

4- لێکدانا دوو فرێزێن هەڤالکاریێ دەمی. وەك:

ئەو ب شەڤ و رۆژ کاردکەن.

دارا ل هاڤین و زڤستانان پەرتوکان دخوینیت.

(شەهاب شێخ تەیب، 2021: 163- 164).

کەواتە مۆرفیما (و)ژی دبیتە (مۆرفۆفۆنۆسینتاکس) ژبەرکو ژبلی ئەو وەکی مۆرفیمەکێیە، ئەو فۆنیمە و د هەمان دەمدا ئەرکەکێ سینتاکسیژی دگێریت.

16- مۆرفیما (ۆ):-

دبیتە کەرستەیەکێ مۆرفۆفۆنۆسینتاکسی، ژبەرکو ئەڤ کەرستە هەڤپشکە دگێرانا چەند ئەرکان د ناڤ هەرسێ ئاستێن ل خواریێ دیار:

أ- ئاستێ فۆنۆلۆجی:

د ئاستێ فۆنۆلۆجیدا /ۆ/ فۆنیمە و وەکو فۆنیمەکا ڤاوڵ سەرەدەری ل گەل دهێتە کرن.

ب- ئاستێ مۆرفۆلۆجی:

د ئاستێ مۆرفۆلۆجیدا (ۆ) مۆرفیمە و مۆرفیمەکا بەندا رێزمانییە.

ج- ئاستێ سینتاکسی:

د ئاستێ سینتاکسێدا ئەڤ کەرستە چەند ئەرکان دبینیت. وەك:

1- ئەرکێ مۆرفیما گازیکرنێ:

مۆرفیما (ۆ) رۆڵەکێ گرنگ هەیە کو ئەوژی مۆرفیما گازیکرنێیە، کەواتە ئەڤ مۆرفیما بۆ گازیکرنێ دهێتە بکارهینان و کو یێ تایبەتە ب رەگەزێ نێرڤە. وەك:

کوڕۆ وەرە.

کوڕۆ روینە خوار.

خالۆ وەرە ماڵا مە.

مامۆ هژیران بچنە.

2- مۆرفیما بچووککرنێ:

ئەڤ مۆرفیمە هندەك جاران وەکو مۆرفیمەکا بچووککرنێ ب دوماهیا ناڤێڤە دهێتە بکارهینان و دبیت هندەك جاران ژبلی کو بۆ مەبەستا بچووککرنێ بیت، لەوانەیە بۆ مەبەستا کێمکرنێ

(شکاندن)ێ ژی بیت. ل گەل هەردوو رەگەزێن (نێر و مێ)ژی دهێتە دیتن ئەڤ مۆرفیمە. وەك:

رەمۆ نەچە سەر جاددێ.

دلۆ ترومبێلێ نەهاژوو.

عەیشۆ بزنێ بدۆشە.

فاتۆ تەشیێ برێسە.

کەواتە مۆرفیما (ۆ)ژی دبیتە (مۆرفۆفۆنۆسینتاکس)، چونکی ژبلی ئەو وەکو مۆرفیمێیە، ئەو نواندنا فۆنیمەکێ ژی دکەت و د هەمان دەمدا ئەرکەکێ سینتاکسێژی دگێریت.

17- مۆرفیما (ی):-

مۆرفیما (ی) د زمانێ کوردیدا مۆرفیمەکا چالاکە، ئەڤ چالاکیەژی ڤەدگەریتەڤە بۆ ئەویێ چەندێ ئەڤ مۆرفیمە کۆمەکا ئەرکان دبینیت. ئەڤجا چ د بیاڤێ مۆرفۆلۆجیێدا بیت یان ژی د بیاڤێ سینتاکسێدا بیت، و دبیتە کەرستەیەکێ مۆرفۆفۆنۆسینتاکسی، ژبەرکو ئەڤ کەرستە هەڤپشکە دگێرانا چەند ئەرکان د ناڤ هەرسێ ئاستێن ل خواریێ دیار:

أ- ئاستێ فۆنۆلۆجی:

د ئاستێ فۆنۆلۆجیدا /ی/ فۆنیمە و وەکو فۆنیمەکا ڤاوڵ سەرەدەری ل گەل دهێتە کرن.

ب- ئاستێ مۆرفۆلۆجی:

د ئاستێ مۆرفۆلۆجیدا (ی) مۆرفیمە و مۆرفیمەکا بەندا رێزمانییە.

ج- ئاستێ سینتاکسی:

د ئاستێ سینتاکسێدا ئەڤ مۆرفیمە چەند ئەرکان دگێریت.

1- ئەرکێ مۆرفیما دەمێ بوری:

مۆرفیما (ی) دبیتە نیشانە بۆ کاریێ بوری یان ئەڤ مۆرفیمە ئەرکێ مۆرفیما دەمێ بوری دبینیت. واتە د چاوگێن (ی)یێن تێپەر و تێنەپەردا ژبلی کو نیشانا چاوگییە، دبیتە مۆرفیما دەمێ بوریژی وەك:

وی نان کری. (تێپەر)

دارڤانی دار بری. (تێپەر)

شیلانێ وانە نڤیسی. (تێپەر)

کۆتر فری. (تێنەپەر)

نەوزاد رەڤی. (تێنەپەر)

لانا زڤری. (تێنەپەر)

2- مۆرفیما رێککەڤتنێ:

ئێك ژ ئەرکێن دی یێن ئەڤێ مۆرفیمێ دبیتە جهناڤێ لکاو بۆ کەسێ دوویێ یێ تاك، واتە

ئەركێ جهناڤێ رێككەفتنێ دبینیت ل گەل دەستا جهناڤێن رێككەفتنێ (م، ی، Ø، ین، ن، ن). وەك:

أ- مۆرفیما رێككەفتنا كاری ل گەل بكەری. وەك:

تو هاتی.   ها (هێ) (رەگێ كاری)+ ت (م. دەمێ بوری)+ ی (جهناڤێ كەسێ دووێ یێ تاك) (تێنەپەر).

تو چوی.   چ (رەگێ كاری)+ و (م. دەمێ بوری)+ ی (جهناڤێ كەسێ دووێ یێ تاك/ بكەر) (تێنەپەر).

تو ئەردی دكێلی.   د (م. دەمێ نۆكە)+ كێل (رەگێ كاری)+ ی (جهناڤێ كەسێ دووێ یێ تاك) (تێپەر).

تو هوزانێ دنڤێسی.   د (م. دەمێ نۆكە)+ نڤێس (رەگێ كاری)+ ی (جهناڤێ كەسێ دووێ یێ تاك) (تێپەر).

ب- مۆرفیما رێككەفتنا كاری ل گەل بەركاری. وەك:

من تو گرتی.   گر (رەگێ كاری)+ ت (م. دەمێ بوری)+ ی (جهناڤێ كەسێ دووێ یێ تاك) (تێپەر).

مە تو خەلاتكری.   خەلاتک (رەگی كار)+ ر (م. دەمێ بوری)+ ی (جهناڤێ كەسێ دووێ یێ تاك) (تێپەر).

3- مۆرفیما رەگەزێ نێر د دۆخێ (تیان)دا:

ئەڤ مۆرفیمە وەكو نیشانە بۆ رەگەزێ نێر د دۆخێ (تیان) دا دهێت و ل گەل ئەڤان ئەركدارێن رستێ دهێت. وەك:

أ- بكەر:

شڤانی شیرێ گەرم ڤەخوار.

ئازادی وانە نڤێسی.

دلێری یاری كر.

جوتیاری زەڤی كێلا.

ب- بەركار:

ئەزا رزگاری دبینم.

كوركی ببە.

پ- دیاركەر بۆ ناڤەكێ دی:

مۆرفیمێن نفشی یێن دۆخێ تیان ل گەل ئەوی ناڤی دهێن ئەوێ بویە دیاركەر. وەك:

دەستێ ئازادی ژ گەە چو.

كورێ شڤانی ل مالێ نەبو.

ت- بەركارێ نەراستەوخۆ:

من خانیەك بۆ ئازادی كری.

تە شیڤ بۆ كرێكاری بر.

ج- هەڤالكار:

1- هك دەمی:

ئەو كوركە ئێڤاری هات.

2- هك جهی:

مالا رەزڤانی ژ گوندی باركر.

3- هك. چەوایی:

سۆلاڤ ب جوانی هات. (ژیروان سەعید حاجی بەدری، 2019: 71- 73).

4- ئەركێ ئامرازێ پەیوەندی. وەك:

ئەز خۆ فێری هەمی كاران دكەم.

ئەوی خۆ نێزیكی تە كر.

هەروەسا ئەڤ مۆرفیمە د چەند دۆخێن دیترژیدا دەردكەڤیت بۆ نموونە:

1- ل گەل ناڤی ب ئەڤی شێوەییە:

أ- جێناوی نیشانەی نزیكی نێر (دیارخەر)+ ناو (دیارخراو)+ نیشانەی ئیزافەی نێر (ی)....

ئەڤی (ڤی)+ كور+ ی+ ... ئەڤی (ڤی) كوری سەرێ خۆ دشویشت.

ب- جێناوی نیشانەی دووری نێر (دیارخەر)+ ناو (دیارخراو)+ نیشانەی ئیزافەی نێر (ی)...

ئەوی (وی)+ زارۆك+ ی.... ئەوی (وی) زارۆكی ژ سەرمایێ بپارێزە.

2- بێگومان ئەم حاڵەتە تەنیا لە گەڵ ناودا دەرناكەوێ، بەڵكو لە گەڵ ئاوەڵناویشدا دەردەكەوێ و نیشانەی زایەندی نێر وەردەگرێ، وەك:

أ- جێناوی نیشانە بۆ نزیكی نێر (دیارخەر)+ ئاوەڵناو (دیارخراو)+ نیشانەی (ی)ی ئیزافە...

ڤی (ئەڤی)+ شین+ ی... ڤی (ئەڤی) شینی بكرە.

ب- جێناوی نیشانە بۆ دووری نێر (دیارخەر)+ ئاوەڵناو (دیارخراو)+ نیشانەی (ی)ی ئیزافە...

وی (ئەوی)+ سۆر+ ی ... وی (ئەوی) سۆری...

3- هەروەها لە گەڵ ئاوەڵكرداریشدا بەم شێوازە دەردەكەوێ:

أ- جێناوی نیشانە بۆ نزیكی نێر (دیارخەر)+ ئاوەڵكردار (دیارخراو)+ نیشانەی (ی)ی ئیزافە...

ڤی (ئەڤی)+ سەربان+ ی... ڤی (ئەڤی) سەربانی پاقژ بكە.

ب- جێناوی نیشانه بۆ دووری نێر (دیارخەر)+ ئاوەڵکردار (دیارخراو)+ نیشانەی (ی)ی ئیزافە...

وی (ئەوی)+ جهـ+ ی... وی (ئەوی) جهی رێکبێخە. (ئازاد ئەحمەد مەحموود، 2001: 100- 101).

4- ئەرکێ ئامرازێ پەیوەندی. وەك:

ئەز خۆ فێری هەمی کاران دکەم.

ئەوی خۆ نێزیکی تە کر.

5- کۆتایی یا جهناڤێ کەسێ سێیێ تاك (ئەو):

مۆرفیما (ی) دبیتە کۆتایی یا جهناڤێ کەسێ سێیێ تاك (ئەو) کۆمەلا (من، تە، وی، وێ، مە، وە، وان) بۆ رەگەزێ نێر بکاردهێت. وەك:

ئە (وی) نان خوار.

نوژدار ئە (وی) چارەسەردکەت.

ئە (وی) هوزانەك خواند. (زێرین خورشید سەلیم، نەسرین عەبدللا محەمەد تاهر، 2015: 34).

6- مۆرفیما کارێ بوریێ تەواو:

مۆرفیما (ی) وەکو پێشپرتکا نیشانا تەواویێ یە چونکی نیشانا تەواویێ د گۆڤەرا بەهدینیدا ب ئەڤێ رەنگییە (یـ... ـە) و مۆرفیمەکا رێککەفتنێ دکەڤیتە دناڤبەرا هەردوو پرتاندا، بەلێ ئەڤ نیشانە د شێوێ ئەرێدا باش دیار نابیت. وەك:

شرینێ نانێ خواری.

ئازادی نەوزادێ گرتی.

زاروکی پەنجەرا شکاندی.

ئانکو د ئەڤان نموونەاندا (ی) دبیتە مۆرفیما تەواویێ و(ە) یا پاشپرتك د هێتە لادان.

پشتی مە مۆرفیما (ی) ل گەل ئەرکێن ئەوێ دیارکرین بۆ مە دیاربوو کو مۆرفیما (ی)ژی دبیتە مۆرفۆفۆنۆسینتاکس، چونکی ژبلی کو ئەو وەکی مۆرفیمەکێیە ئەو فۆنیمەکە و د هەمان دەمدا ئەرکێ سینتاکسێژی دگێریت.

18- مۆرفیما (ێ):-

دبیتە کەرستەیەکێ مۆرفۆفۆنۆسینتاکسی، ژبەرکو ئەڤ کەرستە هەڤپشکە دگێرانا چەند ئەرکان د ناڤ هەرسێ ئاستێن ل خوارێ دیار:

أ- ئاستێ فۆنۆلۆجی:

د ئاستێ فۆنۆلۆجیدا /ێ/ فۆنیمە و وەکو فۆنیمەکا ڤاوڵ سەرەدەری ل گەل دهێتە کرن.

ب- ئاستێ مۆرفۆلۆجی:

د ئاستێ مۆرفۆلۆجیدا (ێ) مۆرفیمە و مۆرفیمەکا بەندا رێزمانییە.

ج- ئاستێ سینتاکسی:

د ئاستێ سینتاکسێدا ئەڤ کەرستە چەند ئەرکێن جودا دگێریت. وەك:

1- ئەرکێ خستنەپاڵێ د دۆخێ راستەوخۆدا بۆ رەگەزێ نێر:

مۆرفیما (ێ) دبیتە مۆرفیما نفشێ نێر د دۆخێ راستەوخۆ د (خستنەپاڵ)ێدا. وەك:

کوڕێ ئەوێ ماڵێ چوو.

بابێ سەرداری ل ماڵ نەبوو.

برایێ من هات.

ئازادێ زیرەك دەرچوو.

2- مۆرفیما نفشێ مێ د دۆخێ تیان (نەراستەخۆ)دا. وەك:

نەسرینێ وانە خواند.

سولاڤێ فراڤین لێنا.

3- مۆرفیما رەگەزێ نێر ل گەل کارێ بوریێ تەواوێ نە سەرەکی. وەك:

دلگەشێ چووی.

من خانیەکێ ئاڤاکری.

شلێرێ پێنوسەکێ شکاندی.

4- مۆرفیما رەگەزێ نێر ل گەل تافێ نهۆیێ بەردەوام د دۆخێ راستەوخۆدا:

واتە مۆرفیما (ێ) بۆ ئەرکێ مۆرفیما رەگەزێ نێر ل گەل تافێ نهۆیێ بەردەوام د دۆخێ ڕاستەوخۆدا بکاردهێت، کو ل گەل بکەری دەردکەڤیت. وەك:

ئەوێ ترومبێلێ دهاژوت.

ئازادێ دچیتە زانکۆیێ.

بەیارێ پەرتوکەکێ دخوینیت.

شڤانێ پەزی دچەرینیت.

(زێرین خورشید سەلیم، نەسرین عەبدللا محەمەد تاهر، 2015: 36).

5- مۆرفیما رەگەزێ نێر ل گەل کارێ بێهێزێ بوناتیێ بکاردهێت. وەك:

شێرزاد یێ زیرەکە.

هوگر یێ نەخۆشە.

بێکەس یێ باش بو.

6- جهناڤێ نەدیار:

مۆرفیما (ێ) دبیتە جهناڤێ نەدیار، کو ل شوینا ناڤەکێ دهێت، چ ئەو ناڤ نێر یا نمێ بیت. وەك:

من پەرتوك ژ شەرمینێ وەرگرت. مێ
من پەرتوك ژێ وەرگرت.

من پەرتوك ژ بەهزادی وەرگرت . نێر
من پەرتوك ژێ وەرگرت.

7- كۆتایی یا جهناڤێ كەسێ سێیێ تاك (ئەو):

مۆرفیما (ێ) د ئەركێ كۆتایی یا جهناڤێ كەسێ سێیێ تاك (ئەو) كومەلآ (من، تە، وی/ وێ، مە، وە، وان) بۆ رەگەزێ مێ بكاردهێت. وەك:

(ئە) وێ گوشت لێنا.
ئاواز (ئە) وێ دهێلیت.
(ئە) وێ نامە نڤیسی.
(هە مان ژێدەر، هە مان لاپەر).

8- مۆرفیما گازیكرنێ:

((ئەم مۆرفیمە وەك نیشانەی بانگهێشتن لە هەردوو دیالێكتە سەرەكییەكەی زمانێ كوردیدا بۆ جنسی (مێ) لە دۆخی بانگهێشتندا بەكاردێت، هەرچەندە نیشانەكی نێر و مێ لە دیالێكتی كرمانجی خواروەی زمانی كوردی كەم بۆتەوە و تا رادەیەكی زۆر جنسی نێر و مێ نەماوە، كە چی ئەم نیشانەیە لە دۆخی بانگهشتندا (تەنانەت لە ناوچەی سلێمانیش) خۆی پاراستووە بەكار دەهێنرێت و بە كۆتایی ناوی مێ دەلكێت)) (لەیلا جەلیل عەباس دەلۆ، 1998: 53).

ئەڤ نیشانە د (د. س) یا زمانێ كوردیدا ب شێوەیەكێ دیار بۆ رەگەزێ (مێ) د دۆخێ گازیكرنێدا بكاردهێت. وەك:

كچێ وەرە.
خویشكێ برنجی بلێنە.
دایكێ هەڤیری بشێلە.
مەتێ وەرە مالآ مە.

9- مۆرفیما بچویككرنێ:

مۆرفیما (ێ) وەكو مۆرفیما بچویككرنێ بۆ بچویككرنا ناڤێ مێ دهێت، ئەگەر بۆ واتایەكا پوزەتیف بیت. وەك:

فاتمە ← فاتێ	نازدار ← نازێ
حەلیما ← حەلێ	نارین ← نارێ
ئامینا ← ئامێ	چنار ← چنێ

فاتێ هاتە مالآ مە.
حەلێ گولان ئاڤددەت.
نازێ ئامانان دشۆت.
نارێ پەزی د دۆشیت.

سەرەرای مۆرفیما (ێ) یا بچویككرنێ ل گەل ناڤێ مێ دهێت، هندەك جاران بۆ بچویككرنا ناڤێ (نێر)ژی دهێتە بكارهینان. وەك:

ئیسماعیل	سمێ
محەمەد	محێ
حەمید	حەمێ
ئەحمەد	ئەحمێ
رەمەزان	رەمێ

سمێ ترومبێلێ د هاژوت.
محێ چیرۆكێ دنڤیسیت.
حەمێ گەنم چاند.
رەمێ زەڤی كێلا.
(دلمان قطاس طاهر، 2013: 79).

10- پلەیا ژمارێ:

مۆرفیمی (ێ) وەك نیشانەی پلەی ژمارە لە هەندێ بەشە دیالێكتی كرمانجی ژووروودا بۆ سازكردنی ژمارەی پلەیی، نیشانەی (ێ) دەخرێتە سەر ژمارەی بنجی لە پێكهێنانی ئەم فۆرمەدا جێناوی (یا) بۆ تاكی مێ (یێ) بۆ تاكی نێر و (یێد، یێت) بۆ كۆ بەكاردێنرێ. وەك:

یا ئێكێ. تاكێ مێ
یا سیێ.
یێ ئێكێ. تاكێ نێر
یێ سیێ.
یێد، یێت سیێ بۆ كۆم (لەیلا جەلیل عەباس دەلۆ، 1998: 76).

11- مۆرفیما تاڤێ دهێت:

مۆرفیما (ێ) ئەركێ مۆرفیما دەمێ دهێتدا د (د. س) دا د دەڤوكا زاخۆدا دبینیت. وەك:

ئەز دێ چم. ئەزێ چم.
ئەز دێ ژڤرم. ئەزێ ژڤرم.
ئەز دێ رەڤم. ئەزێ رەڤم.
(نفل صالح اسلام، 2015: 117).

پشتی مە مۆرفیما (ێ) و ئەركێن ئەوێ دیاركرین بۆ مە دیاربو، مۆرفیما (ێ)ژی دبیتە (مۆرفۆفۆنۆسینتاكس) ژبەركو وەكو مۆرفیمەكێ دهێتە دیتن و ئەو نواندنا فۆنیمەكێ دكەت و د هەمان دەمدا ئەركەكێ سینتاكسیژی دگێریت.

ئەنجامێن ڤەكۆلینێ:

پشتی ڤەكۆلینا مە ب دوماهیك هاتی، ئەم گەهشتینە ئەڤان ئەنجامێن ل خوارێ دیاركری:

1- دیاردەیا مۆرفۆفۆنۆسینتاكسێ د زمانێ كوردی (گۆڤەرا بەهدینی)دا دهێتە دیتن، و ژ ئەنجامێ تێكەلبوونا هەرسێ ئاستێن (فۆنۆلۆجی، مۆرفۆلۆجی، سینتاكس)ێ دروستدبیت.

2- هەردەمێ كەرستەیەكێ زمانی د ئاستێ فۆنۆلۆجییێدا فۆنیم بیت و د ئاستێ مۆرفۆلۆجییێدا ببیتە مۆرفیم و د هەمان دەمدا ئەركەكێ سینتاكسێژی گێرا دێ بێژنێ (مۆرفۆفۆنۆسینتاكس).

3- دیاردەیا مۆرفۆفۆنۆسینتاكسێ د هندەك بیاڤاندا بكاردهێت ئەوژی وەكو ئابوریكرن و لەزكرن د ئاخفتنێدا بۆ هندێ داكو وزە و دەمەكێ كێمتر بهێتە مەزاختن.

4- ئەو كەرستێ زمانی ئەوێ ب مۆرفۆفۆنۆسینتاكس دهێتە هژمارتن د ناڤ ئاستێن مۆرفۆلۆجییێدا دشێت مۆرفیمەكا رێزمانی بیت دێ بیتە مۆرفۆفۆنۆسینتاكس چونكی ب تنێ مۆرفیمێن رێزمانی دشێت ئەركەكێ سینتاكسی بگێریت، ئانكو مۆرفیما دارشتنێ نەشێت ئەڤی رۆلی بگێریت.

5- ئەو مۆرفیمێن ئەركێ مۆرفۆفۆنۆسینتاكسێ د زمانێ كوردی (گۆڤەرا بەهدینی)دا دگێرن ئەڤەنە: (ا، ب، ت، چ، د، ر، ژ، ش، ڤ، ك، ل، م، ن، ە، و، ۆ، ی، ێ) و هەر ئێك ژ ئەوان مۆرفیمان ب هژمارەكا ئەركان رادبن و دبنە مۆرفۆفۆنۆسینتاكس.

ژێدەر

أ- ب زمانێ كوردی

ئازاد ئەحمەد مەحمود، مۆرفیمەكانی (ی) لە زمانی كوردیدا (بە كەرستەی دیالێكتی كرمانجی خواروو و ژووروو) نامەی ماستەر، زانكۆی بەغدا، كولیجی پەروەردا ئیبن ڕوشد، بەغدا، 2001.

ئازاد ئەمین فەرەج باخەوان، مۆرفیمەكانی (ە) لە دیالێكتی كرمانجی خوارووی زمانی كوردیدا، نامەی ماستەر، زانكۆی بەغدا، كولێژی پەروەردە- ئیبن ڕوشد، بەغدا، 1998.

ئەبو بەكر عومەر قادر و مهاباد كامیل عەبدوڵلا، مۆرفۆسینتاكس لە شێوەزاری هەورامیدا، گۆڤاری زانكۆی كۆیە، ژمارە (29)، 2013.

ئەورەحمانی حاجی مارف، نووسینی كوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی، چاپخانەی علاو، 1986.

ئەورەحمان حاجی مارف، بەرهەمە زمانەوانیاكانم، بەرگی یەكەم، سلێمانی، 2002.

ئومێد بەرزان برزو، مۆرفۆسینتاكس و دروستەكانی لە شێوەزاری خانەقیندا، نامەی دكتورا، كولێژی زمان، زانكۆی سلێمانی، سلێمانی، 2010.

ئومێد بەرزان برزو، دروستەی مۆرفۆفۆنۆسینتاكس لە زمانی كوردیدا، گۆڤاری زانكۆ بۆ زانستە مروڤایەتییەكان ، ژمارە (2)، بەرگی (21)، 2017.

بازیان یونس محی الدین، پەیوەندی ئاستی مۆرفۆلۆجی بە ئاستی فۆنۆلۆجی و سینتاكس، نامەی ماستەر، زانكۆی سەلاحەدین، هەولێر، 2008.

پەسار محەمەد حەسەن سەعید، رۆڵێ لارستێ د رستێن لێكدای و ئالوزێن زمانی كوردیدا، ناما ماستەرێ، سكولا ئادابێ، زانكۆیا دهوك، دهوك، 2013.

خۆشناو عەزیز حەمە ئەمین، دروستەی مۆرفۆفۆنۆسینتاكسی، گۆڤاری زانكۆی گەرمیان، بەرگی یەكەم، ژمارە (9)، 2016.

دەروون عبدالرحمن ساڵح، ئیكۆنۆمی لە ئاستەكانی زمانی كوردیدا، چاپی یەكەم، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر،2012.

دلمان قطاس طاهر، مۆرفۆفۆنیم د زمانێ كوردیدا، ناما ماستەرێ، سكولا ئادابێ، زانكۆیا دهوك، دهوك، 2013.

رەفیق شوانی (د.)، وشەسازی زمانی كوردی، چاپی دووەم، چاپخانەی داودی، كەركوك، 2014.

14- زێرین خورشید سەلیم، نەسرین عەبدللا محەمەد تاهر، مۆرفیما دوو لایەن د دیالێكتا سەرییا زمانێ كوردیدا (گۆڤەرا بەهدینی) وەكو نموونە، گوڤارا زانكۆیا دهوك، هژمار (1) پەربەندا (18)، دهوك، 2015.

ژیروان سەعید حاجی بەدری، تایبەتمەندیێن فۆنۆلۆجی و رێزمانی د دەڤوكا زاخۆدا، چاپا ئێكێ، 2019.

ساجیدە عەبدوڵلا فەرهادی، چەند لێكولینەوەیەكی زمانەوانی، چاپی یەكەم ، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر، 2013.

سەگڤان جەمیل محەمەد، مۆرفیما (- ا) و تایبەتمەندیێن وێ د كرمانجیا ژۆریدا، ناما ماستەرێ، كولیژا ئادابێ، زانكۆیا دهوك، دهوك، 2008.

سەلام ناوخۆش بەكر، زمانناسی و هەندێ بابەتی زمانناسی كوردی، چاپخانەی ژین، هەولێر، 2004.

سەلام ناوخۆش، پوختەیەك دەربارەی زمانناسی، چاپی یەكەم، چاپخانەی چوار چرا، هەولێر، 2005.

سەلام ناوخۆش، پوختەیەك دەربارەی زمانناسی، (مێژوویی بونیادگەری- چۆمسكی)، چاپی دووەم، چاپخانەی كاروان، هەولێر، 2008.

سەلام ناوخۆش و نەریمان خۆشناو، زمانەوانی، بەرگەکانی (یەکەم، دووەم، سێیەم)، چاپی دووەم، چاپخانەی رۆژهەلات، هەولێر، 2010.

سلێمان ئیسماعیل رەجەب، مۆرفیمێن رێزمانییێن کوردیا سەری (گوڤەرا بادینان) نامەی ماستەر، کولیژی زمان، زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر، 2006.

شەهاب شێخ تەیب، چەند بابەتێکی زمانەوانی، چاپی یەکەم، چاپخانەی نارین، هەولێر، 2020.

شەهاب شێخ تەیب، وشەسازیی کارەکی مۆرفیمە دوولانەکان بە نموونە، چاپی یەکەم، چاپخانەی نارین، هەولێر، 2021.

شیلان عومەر حسەین (د.)، مۆرفۆسینتاکس ئیدیەم لە زمانی کوردیدا، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، بەشی (B) بۆ زانستە مروڤایەتیەکان، ژمارە (3)، 2012.

شێرزاد سەبری عەلی و ئاراز مونیب، وشەسازی، چاپا ئێکێ، چاپخانا هیڤی، هەولێر، 2016.

طالب حسین علی، هەندێ لایەن لە پەیوەندی نێوان ڕستە و واتا لە کوردیدا، نامەی دکتورا، کولیژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر، 1998.

عەبدوڵلا حوسێن رەسول، مۆرفوفۆنیم لە دیالێکتی ناوەڕاستدا، گۆڤاری زانکۆی ڕاپەڕین، ژمارە (2)، چاپخانەی بینایی، سلێمانی، 2014.

عەبدولوەهاب خالد موسا، رێزمانی (بوون و هەبوون) لە کوردیدا ، نامەی ماستەر، کولیژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر، 2000.

عبدالواحد موشیر دزەیی، رێزمانی کوردی، چاپی یەکەم، چاپخانەو ناوەندی ئاوێر بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، هەولێر، 2014.

فەرەیدون عەبدول محمد و ابو بکر عمر قادر، کەرەستە مۆرفۆسینتاکسیەکان لە کرمانجی ناوەڕاست و کرمانجی ژوروودا، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، بەشی (B)، بۆ زانستە مروڤایەتییەکان، ژمارە (27)، 2010.

کەوسەر عەزیز ئەحمەد، بیردوزی مۆرفیم و هەندێ لایەنی وشەسازی کوردی، نامەی ماستەر، کولیژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر، 1990.

لەیلا جەلیل عەباس دەلۆ، مۆرفیمەکانی (ێ) لە زمانی کوردیدا بە کەرەستەی کرمانجی خواروو و ژووروو، نامەی ماستەر، زانکۆی بەغدا، کولیژی پەروەردە- ئیبن ڕوشد، بەغدا، 1998.

محەمەد مەعروف فتاح، پراگماتیک، بەشی یەکەم، گۆڤاری زمانناسی، ژمارە: (8)، 2010.

محمد معروف فتاح، زمانەوانی، چاپی سێیەم، چاپخانەی حەجی هاشم، هەولێر، 2011.

نازەنین جلال احمد، مۆرفۆفۆنۆسینتاکس لە زمانی کوردیدا (کرمانجی ناوەڕاست وەکو نموونە) گۆڤارا زانگۆیا دهوک، هژمار (1) پەربەندا (18)، دهوک، 2015.

نەریمان خۆشناو، رێزمانی کوردی (کرمانجی ناوەڕست و کرمانجی سەروو) ، چاپی یەکەم، چاپخانەی رۆژهەلات، هەولێر، 2012.

نەریمان عەبدوڵلا خۆشناو، بکەر نادیار (لێکولینەوەیەکی بەرانبەریە لە نێوان زمانی کوردی و زمانی عەرەبیدا)، چاپی یەکەم، چاپخانەی شەهاب، هەولێر، 2007.

نەسرین عەبدوللا محەمەد تاهر، هندەك جیاوازیێن زمانی دناڤبەرا دەڤوکێن دهوك و ئاکرێدا، ناما ماستەرێ، کولیژا ئادابێ، زانکۆیا دهوك، 2009.

نفل صالح اسلام، پەیوەندی دناڤبەرا دەنگسازی و واتایێدا د هەردوو دیالێکتێن کوردییا ژوری و ناڤەڕاستدا، ناما ماستەرێ، سکولا زمان، زانکۆیا زاخۆ، زاخۆ، 2015.

هوگر مەحمود فەرەج، کردەی گەیاندن لە نێوان سیمانتیك و پراگماتیکدا، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، ژمارە (15)، سلێمانی، 2005.

هێرش کەریم حەمید، بەراوردێکی مۆرفۆفۆنیمی لە زمانی کوردی و فارسیدا، نامەی ماستەر، سکولی زمان، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی، 2015.

وریا عومەر ئەمین، بواری زمانەوانی و ئاستەکانی شیکردنەوە، ئەکادمی کۆواری کوری زانیاری کوردستان، ژمارە (5)، هەولێر، 2007.

وریا عومەر ئەمین، ئاسویەکی تری زمانەوانی، بەرگی یەکەم، چاپی دووەم، چاپخانەو بلاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، 2009.

وریا عومەر ئەمین (د.)، پیتوکەکانی زمانەوانی، چاپی یەکەم، چاپخانەی ئاراس، هەولێر، 2011.

وریا عومەر ئەمین (د.)، لەقو ژبنەکانی رێزمانی کوردی، چاپی یەکەم، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر، 2015.

یارا قادر حەمە مەلا زادەیی، مۆرفۆسینتاکس لە شێوەزاری کۆیەدا، چاپی یەکەم، چاپخانەی کەمال، سلێمانی، 2013.

ب- زمانێ عەرەبی:

بيير جيرو، علم الدلاله، ت: منذر العياشي، الطبعه الاولى، دار طلاس، دمشق، 1992.

جون لوينز، اللغه و اللغويات، ت: د. محمد اسحق العناني، الطبعه الاولى، عمان، الاردن، 2009.

حلمي خليل، مقدمه لدراسه اللغه، الطبعه الاولى، دبي، الامارات، 1989.

خالد محمود جمعه، اللسانيات الحديثه، مدخل و مقارنه، الطبعه الاولى، مكتبه دار العروبه للنشر و التوزيع، الكويت، 2008.

ديتر بونتج، المدخل الى علم اللغه، ت: سعيد حسن بحيري، القاهره، 2003.

رمزي منير بعلبكي، معجم المصطلحات اللغويه، الطبعه الاولى، دار العلم للملاين، بيروت، 1990.

صالح مهدى شريره (د.)، العلاقه بين اللغه و المجتمع، مجله مجمع العلمى العراقى، المجلد الخامس و العشرون، 1974.
محمد حسن عبدالعزيز، مدخل الى علم اللغه، دار النمر للطباعه، القاهره، 1983.
ميشال زكريا، الالسنيه (علم اللغه الحديث): المبادى و الاعلام، الطبعه الاولى، المؤسسه الجامعيه للدراسات و النشر و التوزيع، بيروت، لبنان، 1980.
نايف خرما، أظواء على دراسات اللغويه المعاصره، الطبعه الثانيه، عالم المعرفه، مطابع دار القبس، الكويت، 1979.

ج- زمانێ فارسی:

ابو حسن نجفی، مبانی زبان شناسی و کاربرد ان در زبان فارسی، چاپ یازدهم، انتشارات نیلوفر، چاپ گلشن، تهران، 1390.

الخلاصه

تتناول هذه الدراسة الموسومة بـ (مورفوفونوسينتاكس فى اللغه الكرديه- منطقة بهدينان) انموذجا كيفية قيام الصوت الواحد الذي يعرف بالفونيم على القيام بوظائف متعددة في الوقت نفسه، في ضوء مستويات لغوية ثلاث و هي: المسوى الصوتي و المستوى الصرفي و المستوى التركيبي، و تعرف هذه الظاهرة بظاهرة (مورفوفونوسينتاكس)، و قد اعتمدت الدراسة على المنهج

ار. اچ. روبینز، تاریخ مختصر زبانشناسی، ت: علی محمد حق شناس، نشر مرکز، چاپ یازدهم، تهران، 1392.
فاطمة برو غنی، بررسی و اجشناسی گویش سبزواری، پایاننامه کار شناسی ارشد، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، 1383.

د- زمانێ ئینگلیزی:

Finich, G., Linguistic terms and concepts, macmillan press: London, 2000.
Honorary, P., Morphosyntax and its generation in functional discourse grammar: What can be Learned from role and reference grammar V 51- 2 PDF, 2007.
Katamba. F, stonham. J, Morphology, second published, Palgrave mac millan, London, 2006 .

الوصفى التحليلى، و الهدف الرئيسى منه هو بيان كيفية قيام الصوت الواحد بأدوار مختلفة و وظائف متعددة من خلال هذه المستويات اللغوية الثلاث، و قد اقتضت طبيعة الدراسة أن تقسم الى فصلين: أحدهما نظري معون بـ (مورفوفونوسينتاكس، و بعض الظواهر المتعلقة به)، و الثاني تطبيقي موسوم بـ (وظيفة مورفوفونوسينتاكس) و قد حاول الباحث فيه تشخيص أهم المورفيمات الرئيسية التي تقوم بهذه الوظيفة، تسبقها مقدمة، و تمهيد و تليها خاتمة فيها أهم النتائج التي توصلت اليها الدراسة.

MORPHO-PHONO-SYNTAX IN BEHDENI KURDISH

IVAN HASAN HAJI and NAZANEEN JALAL AHMED
Dept. of Kurdish Language, College of Languages, University of Duhok, Kurdistan Region-Iraq

ABSRRACT

The current study entitled ‘ Morpho-phono-syntax in Behdeni Kurdish is an attempt to show how one phneme can have different grammatical roles and functions at three linguistic levels, i.e. phonology, morphology and syntax, which leads to the occurrence of a linguistic phenomenon referred to as mopho-phono-syntax. The research has been conducted according to the descriptive analytical approach. The main aim of this study is to explore how one phoneme can take the role of different functions at different linguistic levels .

The research consists of two sections besides an introduction and the conclusions of the first section which is a theoretical section entitled morpho-phono-syntax and some other related phenomena. The second section, on the other hand, which is a practical section, points out those morphmes which take the functions of morph-phono-syntax in Behdeni dialect

KEY WORDS: Phoneme, Morpheme, Morphophoneme, Morphosyntax, Morphophonosyntax, Economy.